T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FEVĀYİDÜ'L KİBER'DE GÖK CİSİMLERİ, GEZEGENLER VE BURÇLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif Dilara ÇAYIR

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Ankara, 2024

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FEVĀYĪDÜ'L KİBER'DE GÖK CİSİMLERİ, GEZEGENLER VE BURÇLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif Dilara ÇAYIR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Funda TOPRAK

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Ankara, 2024

ONAY SAYFASI

Elif Dilara ÇAYIR tarafından hazırlanan "Fevāyîdü'l Kiber'de Gök Cisimleri, Gezegenler ve Burçlar" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

<table>
<tr><td colspan="2">Jüri Üyesi</td><td>Kurumu</td><td>İmza</td></tr>
<tr><td colspan="2">Danışman Prof. Dr. Funda TOPRAK</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Bilge ÖZKAN</td><td rowspan="2">Pamukkale Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dr. Öğr. Üyesi Nurdan BESLİ</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
</table>

Tez Savunma Tarihi……/……/…….

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim

Tarih ……/……../…..…

Elif Dilara ÇAYIR

İmza

TEŞEKKÜR

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bilgisi ile yolumu aydınlatıp her konuda yol gösteren ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Funda TOPRAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Üzerimde emeği olan bölümdeki bütün hocalarıma teşekkür ederim. Tez ile ilgili benimle fikir ve önerilerini paylaşan Prof. Dr. Bilge ÖZKAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Nurdan BESLİ'ye teşekkür ederim.

Bu süreçte daima beni destekleyen canım aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ÖZET

Fevāyīdü'l Kiber'de Gök Cisimleri, Gezegenler ve Burçlar

Binlerce yıl boyunca insanlık, gökyüzüne doğru merakla bakmış ve onu anlamaya çalışarak, ulaşılmaz olan gökyüzü hakkında bilgilenmek istemiştir. Uygarlıkların gök cisimlerine olan ilgisi, sadece bilimsel keşiflerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dinî, mitolojik ve kültürel inançların bir parçası olmuş. Antik uygarlıklar, gök cisimlerini tanrıların hareketlerine, geleceği öngörmeye veya tarım faaliyetlerini takip etmeye yardımcı olabilecek araçlar olarak düşünürler. Mezopotamya'da insanlar, gökyüzünü tanrıların ikametgahı olarak kabul etmiş, bunun bir sonucu olarak gök olaylarına dair kayıtlar geliştirmişlerdir. Mısır piramitleri, yıldızların hareketlerini izlemek ve kralların ölümünden sonraki ruhlarının gökyüzüne yükselişini temsil etmek için yapılmıştır. Yunan ve Roma mitolojilerinde de gök cisimleri, tanrılar ve kahramanlar hikayelerin merkezinde yer alırken, İslamiyet'ten önce Gök Tanrı inancına sahip olan Türkler için de gökyüzü daima kutsal sayılan bir yer kabul edilir. Uygarlıklar gökyüzüne hem kutsallık atfetmişler hem de sanatta ve edebiyatta gökyüzüne ait konuları işlemiştir. Türklerin ilk yazılı metinlerinden itibaren gezegenler ve gök cisimleri edebî eserlerde metafor, teşbih, telmih gibi sanatlarla ifade edilmiştir.

Ali Şir Nevāyî XV. yüzyılda yaşamış devrinin önemli alimlerindendir. Çağatay Türkçesinin öncüsü konumundadır. Hatta Çağatay Türkçesi Nevāyî dili olarak da anılır, onun birçok konuda yazdığı otuza yakın eseri bulunur. Fevāyîdü'l Kiber Nevāyî'nin olgunluk çağı şiirlerini topladığı son divanıdır. Onun sanatının en yetkin mısralarını bu divanda bulmak mümkündür.

Bu çalışmada Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında gök cisimleri, gezegenler ve burçlar incelenmiştir. Tespit edilen söz varlığı ile hem şairin kozmoloji hakkında bilgisi hem de dönemin gök cisimleri hakkındaki kültürel bakış açısı ortaya konulmuştur. Şair gök cisimlerine bazen kalıplaşmış mazmun olarak kullanırken bazen de özgün hayal dünyasının sanatında ortaya çıkış biçimini okuyucusuna sunmuştur. Çalışmada Önal Kaya tarafından hazırlanan Fevāyîdü'l Kiber'in Türk Dil Kurumu Yayını kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevāyî, Burçlar, Çağatay Türkçesi, Fevāyîdü'l Kiber, Gezegenler, Gök Cisimleri

ABSTRACT

Fevayidü'l-Kiber Celestial Bodies, Planets and Zodiac

For thousands of years, humanity has looked up at the sky with curiosity and sought to understand it, desiring knowledge about the seemingly unreachable heavens. Civilizations' interest in celestial bodies has not been limited to scientific discoveries alone; it has also become a part of religious, mythological, and cultural beliefs. Ancient civilizations regarded celestial bodies as tools that could help predict the future or monitor agricultural activities, viewing them as movements of the gods. In Mesopotamia, records of celestial events were developed as a consequence of considering the sky as the abode of gods. The pyramids of Egypt were constructed to observe the movements of stars and symbolize the ascent of kings' souls to the sky after death. Celestial bodies also played a central role in the myths of Greek and Roman civilizations, while for the Turks, who believed in the Sky God before Islam, the sky was always considered a sacred place. Civilizations have both attributed sacredness to the sky and frequently depicted it in art and literature. From the earliest written texts of the Turks, planets and celestial bodies have been expressed through literary devices such as metaphor, simile, and allusion in literary works.

Ali Şir Nevāyî, who lived in the 15th century, is one of the prominent scholars of his era and is considered a pioneer of Chagatai Turkic. In fact, Chagatai Turkic is sometimes referred to as Nevāyî's language, as he authored nearly thirty works on various subjects. "Fevāyîdü'l Kiber" is Nevāyî's final divan, where he collected his mature period poems. It is possible to find the most accomplished verses of his art in this divan.

In this study, celestial bodies, planets, and zodiac signs in Nevāyî's divan "Fevāyîdü'l Kiber" have been examined. The vocabulary identified sheds light on both the poet's knowledge of cosmology and the cultural perspective of celestial bodies during that period. The poet sometimes uses celestial bodies as conventional motifs, while at other times he presents their manifestation in his original imaginative world to the reader. The study utilized the edition of "Fevāyîdü'l Kiber" prepared by Onal Kaya and published by the Turkish Language Institution.

Keywords: Ali Şir Nevāyî, Zodiac Signs, Chagatai Turkic, Fevāyîdü'l Kiber, Planets, Celestial Bodies

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR v
ŞEKİLLER DİZİNİ vi
GİRİŞ 1
1. Çalışmanın Amacı 6
2. Çalışmanın Yöntemi 6
3. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlıkları 7
BİRİNCİ BÖLÜM 8
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE ALİ ŞİR NEVĀYĪ 8
I.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ 8
I.2. ALİ ŞİR NEVÂYÎ HAYATI VE ESERLERİ 13
I.2.1. Ali Şir Nevāyî'nin Eserleri 17
İKİNCİ BÖLÜM 29
GÖK CİSİMLERİ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR VE FEVÂİDÜ'L KİBER'DE GÖK CİSİMLERİ 29
II.1. GÖK KAVRAMINI ANLATAN SÖZCÜKLER 29
II.1.1. Felek Kavramı 29
II.1.2. Eflāk 38
II.1.3. Āsumān/ Āsmān 41
II.1.4. Sipihr 42
II.1.5. Çerh 47
II.1.6. Tārem 50
II.1.7. Arş 52
II.1.8. Gerdān/Gerdūn 53
II.1.9. Evc 57
II.2. GÖK CİSİMLERİ (GEZEGENLER-YILDIZLAR) 57
II.2.1. Ay Kavramını Anlatan Sözcükler 58
II.2.1.1. Ay 58
II.2.1.2. Māh/Meh 63

II.2.1.3. Kamer 66
II.2.1.4. Hilāl 69
II.2.2. Güneş Kavramını Anlatan Sözcükler 73
II.2.2.1. Āftāb 73
II.2.2.2. Mihr 75
II.2.2.3. Kuyaş 78
II.2.2.4. Başık 81
II.2.2.5. Hurşîd 82
II.2.2.6. Kün 85
II.2.3. Yıldız Kavramını Anlatan Sözcükler 86
II.2.3.2. Kevkeb/Kevākib 90
II.2.3.3. Necm/Encüm 92
II.2.3.4. Ahter 95
II.2.3.5. Sitāre 96
II.2.3.6. Şihāb 97
II.2.4. Keh-Keşān/Samanyolu 98
II.2.5. Süheyl 99
II.2.6. Utarid 100
II.2.7. Zühre 101
II.2.8. Merih/Behrâm 105
II.2.9. Müşteri 106
II.2.10. Zühal 107
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 109
BURÇLAR 109
SONUÇ 115
KAYNAKÇA 118

KISALTMALAR

çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
İng	: İngilizce
s.	: Sayfa Numarası
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	: ve benzeri
vs.	: ve sair

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Aristoteles'in evren modeli 31
Şekil 2: Batlamyus'un Geometrik Modeli 32
Şekil 3: Nasîrüddîn-i Tûsî'nin dört gezegen modelini gösteren bir şema 33
Şekil 4: Kutbeddîn Şîrāzî'nin Gezgenlerle İlgili Teorisi 33
Şekil 5: Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz. Mārifet-nāme eserinde feleklerin şekli 35

GİRİŞ

İnsanın varoluşundan itibaren gökyüzü, onun hayranlıkla baktığı, keşfetmeye ve anlamlandırmaya çalıştığı bir muamma olmuştur. Gök, sınırsız genişliği, daimî var oluşu ve göz alıcı parlaklığıyla sürekli olarak insan zihninde bir yücelik, azamet ve esrarengiz güç hissi uyandırmaktadır. Yıldızların uyumlu devri, bulutların hareketleri, fırtınalar, yıldırımlar, şimşekler, meteor, gök kuşağı gibi herhangi bir semavi olay söz konusu kutsalın tezahüründen bir andır (Eliada, 2017:65). İlk insanlar, güneşin doğuşu ve batışı, ayın evreleri, yıldızların parıltısı ve gök cisimlerinin hareketleri karşısında hayrete düşmüşlerdir. İnsanlık gökyüzünü bilinmez ve ulaşılamaz olarak algılamaktadır. İlk insanlar, bu bilinmezlikle başa çıkmak için çeşitli mitolojik ve dinî hikayeler oluşturmuşlardır. Eski medeniyetler güneş, ay ve yıldızları tanrısal varlık olarak kabul ettikleri için onlara çeşitli ibadetlerde bulunmuşlar.

Sümerliler, Mezopotamya'nın en eski bilinen uygarlıklarından biridir ve gökyüzüne büyük bir önem vermişlerdir. Onlar için gökyüzü, tanrıların, tanrıçaların ve ruhların yaşadığı kutsal bir alan olarak kabul edilmiş, gökyüzünün derinliklerinde, tanrıların insanlar üzerindeki etkilerini belirleyen evrensel güçlerin kaynağı olduğuna inanmışlardır. En önemli gökyüzü tanrısı An'dır. An, genellikle boğa başlı ve boynuzlu olarak tasvir edilir ve göksel otoritenin temsilcisidir. Onun eşi olan tanrıça Ki, yeryüzünü temsil eder ve An ile birlikte evrenin denge ve düzenini sağlar. Utu, güneşin ışıklarını dünyaya getiren ve bilgeliğin sembolü olan bir tanrıdır. Nanna ise, ayın aydınlığı ve gecenin koruyucusu olarak kabul edilir. Sümer mitolojisinde, bu tanrılar, güneşin ve ayın hareketlerini kontrol eder ve insanların yaşamlarını yönlendirirler.

Eski Mısır mitolojisinde de gökyüzü, evrenin önemli bir parçası olarak kabul edilir ve birçok tanrısal figürle ilişkilendirilir. En belirgin tanrı, gökyüzünün tanrıçası olan Nut'tur. Nut, genellikle insan figürüyle tasvir edilirken genişleyen kolları ve bacaklarıyla gökyüzünün sembolüdür. Onun eşi, yeryüzünü temsil eden ve genellikle bir yılan olarak tasvir edilen Geb'dir. Gökyüzü tanrıçası Nut, gündüz boyunca güneşi taşıdığına inanılan bir araba üzerinde gökyüzünde yolculuk yapar. Güneş batarken, Nut tarafından yutulduğuna inanılır ve gece boyunca onun midesinde yolculuk eder. Güneşin yeniden doğuşuyla, Nut onu tekrar doğurur ve gün yeniden başlar.

Güneş, Ra olarak bilinen güçlü bir tanrı tarafından temsil edilir. Ra, her gün gökyüzünde bir tekneyle seyahat eder ve her gece yeraltı dünyasına dalar. Bu, güneşin gündüz ve gece boyunca gökyüzünde ve yeraltında geçirdiği zamanı temsil eder.

Eski Mısırlılar, yıldızlar ve takımyıldızlar aracılığıyla gökyüzünde çeşitli tanrısal varlıkların sembollerini gördüklerine inanmışlardır. Örneğin, Orion takımyıldızı, Osiris'in sembolü olarak kabul edilmiş ve Sirius yıldızı, bereket ve bolluğun tanrıçası Isis'in sembolü olarak görülmüştür. Ayrıca, gezegenler de Mısır mitolojisinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Venüs, sabah yıldızı olarak tanımlanan ve tanrıça Hathor'un sembolü olarak kabul edilmiş. Venüs'ün, doğanın döngüsünü yönlendiren ve insanların kaderlerini etkileyen güçlü bir etkiye sahip olduğunu düşünmüşlerdir.

Eski Mısırlıların gökyüzüne olan merakı ve ilgisi, gelişmelerini sağlamıştır. Güneşin ve yıldızların konumları, hasat zamanlarını belirlemekte ve tarım takvimini oluşturmada önemli ipuçları sunmuştur. Bu da tarımsal verimliliği artırmış ve toplumun refahını desteklemiştir. Ayrıca, Mısır mitolojisi ve dinî inançlar, gökyüzünü tanrıların ve tanrıçaların yaşadığı bir alan olarak kabul eder. Gökyüzü tanrıları, evrenin işleyişi ve insan yaşamının yönlendirilmesinde kilit rol oynar. Gökyüzündeki hareketler ve fenomenler, din adamlarına ve bilginlere, tanrısal iradeyi anlamak ve insanın yerini kavramak için önemli ipuçları sağlamıştır.

Yunan mitolojisinde gökyüzü ile ilgili birçok tanrıça bulunmaktadır. Güneş, Yunan mitolojisinde Helios olarak bilinen tanrının kişileştirilmiş halidir. Helios, altın bir arabayla gökyüzünde her gün yolculuk eder ve bu yolculuk, güneşin doğuşu ve batışı olarak insanlar tarafından algılanmıştır. Güneşin doğuşu, yeni bir günün başlangıcı ve doğanın yeniden canlanması olarak görülürken, batışı ise günün sonu ve dinlenme vaktinin başlangıcı olarak yorumlanmaktadır.

Ay, Yunan mitolojisinde tanrıça Artemis'in sembolüdür. Artemis'in avcılık ve vahşi doğa ile ilişkilendirilmesi, onun doğrudan doğruya doğanın döngüsüne ve gece yaşamına olan bağlılığını yansıttığı gibi gecenin gizemini ve mistisizmini temsil eder.

Yıldızlar, Yunan mitolojisinde tanrıların veya kahramanların göksel taçları olarak kabul edilmişlerdir. Her yıldızın bir hikayesi vardır ve bazıları tanrıların aşk acılarına, ölümlü kahramanların öykülerine veya diğer mitolojik olaylara bağlanır. Yunan

mitolojisinde, yıldızlar genellikle insanların kaderlerine ve geleceklerine dair ipuçları sunan göksel rehberler olarak da kabul edilmişlerdir.

Gezegenlerin de Yunan mitolojisinde önemli bir yeri vardır. Her gezegen, bir tanrı veya tanrıça ile ilişkilendirilir ve belirli bir mitolojik anlam taşımaktadır. Örneğin, Merkür gezegeni, iletişim tanrısı Hermes ile bağlantılıdır ve hızlı hareketi simgeler. Venüs gezegeni, aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite ile ilişkilendirilir ve duygusal ilişkilerle estetik güzellik arasındaki bağı temsil eder. Mars gezegeni, savaş tanrısı Ares ile bağdaştırılır ve savaş, mücadele ve cesaretin sembolü olarak kabul edilir. Jüpiter gezegeni, kral, göklerin tanrısı Zeus ile bağlantılıdır ve liderlik, otorite ve bollukla ilişkilendirilir. Satürn gezegeni, tarım tanrısı Kronos ile eşleştirilir ve sabır, disiplin ve uzun vadeli planlama ile özdeşleştirilir.

Yunan mitolojisinde yıldızlar ve gezegenler, insanların kaderleri ve gelecekleriyle ilgili ipuçları sunan göksel rehberler olarak da düşünülür. Bu nedenle, Antik Yunan toplumu, gökyüzündeki hareketleri ve konumları dikkatlice gözlemleyerek evreni keşfetmeye çalışmışlardır. Bu unsurların mitolojik hikayelerde sıkça yer alması, Yunan kültürünün evrenin gizemlerini ve doğal döngüyü anlama çabalarını yansıtmaktadır.

İran- Fars mitolojisinde de gökyüzü daima önemli yer tutmuştur. Örneğin, "Mihr" veya "Mithra", Avesta'da "Aydınlık tanrısı" olarak bilinmektedir. Onun adı genellikle göksel aydınlıklarıyla (yıldızlar, ay ve güneş) beraber gelmektedir. Mihr, zenginlik, güç ve zafer tanrısıdır. Ölümden sonra insanların ruhlarını yargılamaktan sorumludur; ailenin koruyucusudur. Mithra"nın önemini algılayabilen ilk tanrı, güneş tanrısıdır. Güneş, bir halka şeklinde "Mithra"nın başında yer almaktadır (Easy,2010:111). Fars mitolojisinde "Āsumān" gökyüzü tanrısı olarak anılmaktadır. Aynı zamanda güneş takviminin her 27. gününün sorumlusu olarak geçer ve İzed Mihr olarak da bilinmektedir. As: değirmen sözcüğünden esinlenerek değirmen gibi anlamındaki āsumān olarak adlandırılmıştır. Yıldızlar ise göklerin gözleri olarak kabul edilir. Eski rivayetlere göre Farslar gökyüzünü yıldızlar katı, ay katı, güneş katı ve sonsuzluk katı olarak dört kat olarak düşünmüşlerdir. (Yıldırım, 2008: 87).

Türklerin İslamiyet öncesi dönemdeki gökyüzü ile ilgili inanışları, kültürlerinin temel taşlarından birini oluşturmuştur. Eski Türklere göre üstteki gök parlaktır, alttaki yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Kāinatı silindir gövdeli bir otağ veya şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmişlerdir. Şemsiyenin 28 dilimi burçları, arabanın iki tekerleği ise güneş ve ayı temsil etmektedir. Gök kubbe, Kutup yıldızı (gök

tanrısının sarayı) merkezde, dördü dört yönde ve diğer dördü ara yönlerde olmak üzere dokuz saraya bölünmüş sayılmaktaydı. Aynı zamanda gökyüzünü çok katlı ve çeşitli orduların bulunduğu bir yapı olarak değerlendirmişlerdir (Esin, 2001:23-39).

Eski Türklerde, göğün kutbu sayılan Kutup yıldızının (Türkçe adı ahun veya temur kazguk) etrafındaki yıldızlar hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetmişlerdir. Türkçede "Yitiken"(yedi hanlar) olarak anılan Büyükayı yıldız takımını, hükümdarın arabası olarak düşünmüşler, Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiğini ve yıllık takvimi belirlendiğini kaydetmişlerdir. Gök Tanrısının, arabasının yıllık bir hareketi olduğuna inanmışlardır. Güneş ve ay tanrılarının da arabayla döndüğünü düşünmüşlerdir (Esin, 2001:41).

Eski Türler Gök Tanrıyı. Göğün ruhu şeklinde nitelendirmişlerdir. Güneş, ay, yıldızları birer kutsal semavi ruh şeklinde tasavvur etmişlerdir. Eberhad, eski Türk dinini "Güneş ve Ay kültlerinden müteşekkil Türk Gök Dini" şeklinde tanımlamıştır(Günay-Güngör,2007:70). Güneş, ay ve yıldızlar Türklerin günlük hayatını da etkilemektedir. Bu etki farklı tarihi dönemlerde değişik inançlar şeklinde kendini göstermektedir. Örneğin Hunlar bir işe başlamadan önce yıldızların ve gezegenlerin durumuna bakarak hareket ederlermiş (Easy, 2010:123). Ay ile ilgili rivayete göre: Ay büyüdüğü sürece Türkler bir eylemde bulunmaz, özellikle de bir savaş başlatmazlardı. Onlara göre ilk insanın adı Ay Atam "Ay Baba" dır. Güneşin ısıttığı kilden yaratıldığına inanmışlardır. Güneş kültü ay kültünden daha önemli bir yere sahiptir. Çünkü güneşi yaşamın ana kaynağı olarak düşünmüşler ve üst mertebeye koymuşlardır. Ülker yıldızının yılı iki büyük zaman dilimine bölmeye yaradığına ve beraberinde iyi ve kötü mevsimleri getirdiğine inanmışlardır (Roux,2011:94-140).

Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig'de "gökyüzünü bir ejderin çevirdiğine" dair eski Türk inanışını işlemiştir. Bu kozmolojinin gereği olarak, Gök Tanrısının, zaman ilahı (öd tengri) kavramını da içerdiği sonucunu çıkarmaktadır (Esin, 2001: 41-44).

Türk mitolojisinde, gökyüzü genellikle "Gök Tanrı" veya "Tengri" olarak adlandırılan yüce bir varlık tarafından yönetilmektedir. Gökyüzünün derinliklerinde, Tanrı'nın tahtının bulunduğuna ve insanların kaderlerini belirlediğine inanılırmış. Gök Tanrı, evrenin yaratıcısı ve hākimi olarak kabul edilmiş ve doğanın dengesini koruyan bir güç olarak görülmüştür. Dünyadaki her şeyin onun iradesiyle gerçekleştiğine inanırlarmış.

Gök Tanrı inancı, Türklerin günlük yaşamında da derin bir etkiye sahiptir. Tarım faaliyetleri, avlanma, savaş ve diğer önemli etkinlikler, gökyüzündeki yıldızların konumuna ve hareketlerine göre planlanmıştır. Türkler gezegenlere de çeşitli inanışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Merih gezegenin makamı güney, unsuru ateşti. Mevsimi yaz gündönümü ve öğle vakti, rengi kızıldır. Atalar tapınağı olarak düşünülmüştür Türklerde de Zühre; savaş, silahlar, zırhlar gibi askeri kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayılıyordu (Esin, 2001: 62-76). Türk kültüründe, kağanlar gök cisimlerine benzeyen isimlerle anılmışlardır. Oğuz Kağan'ın ilk çocuklarının isimleri Kün-Han, Ay-Han ve Yıldız-Han'dır. Bu isimlendirmeler, Gök Tanrı inancının bir ifadesidir, çünkü gök cisimleri, Türk toplumlarında güç, bereket ve yönetim otoritesinin sembolleri olarak kabul edilmiştir. Yakutlar arasında da güneş ve ay iki kardeş olarak düşünülmekte; onların tanrısal güçlere sahip oldukları, bazı kahramanlarının da güneş ve aydan türediklerine inanmaktadırlar (İnan, 2017: 25-26).

Altay Türklerinin inanışlarına göre göğün yaratıcı konumundaki Bay Ülgen 7. ya da 9. katında oturan evrenin yaratıcısı konumundaki bir ruhtur. Altay Türklerinin bir başka inanışına göre ise başlangıçta ay ve güneş yokken, Tanrı'nın gönderdiği iki varlık göğe madeni iki ayna koyarak göğü aydınlattığına dair inanışları mevcuttur (Güngör-Köylü,2017:26). Yakutlarda, kötü ruhların güneş ve ay ile mücadeleye giriştiklerine ve hatta bazen karanlık dünyasına hapsettiklerine; işte Güneş ve Ay tutulmalarının bu şekilde meydana geldiğine inanılmaktaydı. Hunlar her sabah ve akşam çadırlarından çıkarak güneş ve ayı ta'zim etmişlerdir. (Günay-Güngör,2007:71).

İslamiyet'in kabulüyle birlikte, Türkler arasında tek Tanrı inancı yaygınlaşmış ve İslam dininin temel prensipleri benimsenmiştir. Gök Tanrı inancı, bu yeni dinin öğretileriyle uyumlu hale getirilmeye çalışılmış ve Gök Tanrı, İslam dinindeki Allah inancına çevrilmiştir. Gökyüzü artık İslam inancında sadece Allah'ın yarattığı bir fenomen olarak kabul edilmiş olsa da gökyüzü hala Türk kültüründe kutsal bir mekan olarak kabul edilir ve gök cisimlerine duyulan saygı ve hayranlık devam etmektedir. Bu durum, Türk toplumlarının tarih boyunca sahip olduğu çok tanrılı inanç sisteminden tek tanrılı İslam inancına geçiş sürecinde yaşanan kültürel dönüşümün bir parçasıdır.

Gökyüzü ile ilgili kavramlar sadece uygarlıkların mitolojisine kaynak olmamıştır. Aynı zamanda edebî yapıtlara ve sanat eserlerine de ilham kaynağı olmuştur. Ressamlar gökyüzü tasvirini mitoloji ve astronomi ile beraber işleyerek yeniden bir estetik algısı meydana

getirmeye çalışmışlardır. Yazarlar ise çeşitli benzetmelerle, metaforlarla beraber gökyüzünü kullanarak zengin bir anlatı oluşturmaktadırlar. Özellikle divan şairleri, gökyüzü unsurlarını mitoloji ve kozmoloji ile birleştirerek derin ve çağrışımlı şiirler meydana getirmişlerdir. Gökyüzü, onların şiirlerinde aşkın, sevginin, özlemin ve ruhanî arayışın sembolik bir ifadesi olarak kullanılmış ve edebî eserlere anlam katılmasını sağlamıştır.

Ali Şir Nevāyî 15. yüzyılın ve Çağatay Türkçesinin önemli şairlerindendir. Araştırmacılar onu Çağatay Türkçesi döneminin klasik şairi saymaktadır. Klasik şair sayılmasının en önemli nedenlerinden biri onun özgün hayal dünyası, şiir ve nesir sanatına olan hakimiyeti ve sözcükleri seçerken ustalıklı becerisidir. Şair dört farklı zamana böldüğü divanları döneminden farklı olarak başlıklandırarak meydana getirmiştir. Garāibü's-sıgar çocukluk zamanı, Nevādirü's-Şebāb gençlik zamanı, Bedāyi'ul-Vasat orta yaş zamanını, Fevāyîdü'l Kiber yaşlılık zamanı adıyla sınıflandırdığı Türkçe divanlarıdır.

Bu çalışmada Ali Şir Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber adlı divanı Önal Kaya'nın 1989 yılında yayınladığı doktora tezindeki metin esas alınarak incelenmiştir. Divanda gök cisimleri, gezegenler ve burçlarla ilgili kullandığı beyitler tespit edilerek beyitler açıklanmıştır.

1. Çalışmanın Amacı

Ali Şir Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber adlı divandaki gök cisimleri, gezegenler ve burçlar tespit edilerek açıklanmıştır. Divanda bulunan kavramlar ile XV. yüzyıldaki kültürel inanışları, halkın yaşam biçimini ve şairin kozmolojik bilgisini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

2. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden metin inceleme ve yorumlama esası ile oluşturulmuştur. Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber divanında gök cisimleri, gezegenler ve burç kavramlarını karşılayan sözcükler tespit edilmiş elde edilen sözcükler kavram alanlarına göre tasnif edilmiş sözcüklerin geçtiği beyitlerle sözcükler tanıklanmış, beyitlerin kozmolojik anlamda yorumlanmasına çalışılmıştır. Nevāyî Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı da çok iyi bildiği için onun şiirlerinde gök cisimleri ve gezegenlere ait söz varlığı

üç dilli olarak ortaya çıkar bu sebeple bu çalışmada aynı kavram alanına dahil olsa da kullandığı farklı dillerden sözcüklerde ayrı başlık olarak ele alınmıştır.

3. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlıkları

Prof. Dr. Önal Kaya, Ali Şir Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber divanını Revan, Fatih, Paris, Üniversite, Taşkent nüshalarını karşılaştırmalı şekilde ele alarak 1989 yılında Ankara Üniversitesinde doktora tezi olarak çalışmış, ardından bu tez 1996 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır (Kaya:1989). Bu çalışma söz konusu bu divanla sınırlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE ALİ ŞİR NEVĀYĪ

Bu bölümde Çağatay Türkçesinin meydana gelişi ve araştırmacılar tarafından yapılan tasnif çalışmaları hakkında bilgi verilecek daha sonra Eckmann'ın tasnif çalışması baz alınarak Çağatay Türkçesi dönemleri açıklanacaktır. İkinci kısımda ise Ali Şir Nevāyî'nin hayatı ve edebî kişiliği anlatılacak. Şairin eserleri hakkında da kısa bilgiler verilecektir.

I.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Fuad Köprülü'ye göre Çağatay Türkçesi, kelimenin en geniş manāsı ile, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.- XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren edebî lehçe olarak tarif eder (Köprülü,1945:270).

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15.yüzyıl başlarından başlar, 20. Yüzyıl başlarına kadar devam eder. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır; bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir (Ercilasun, 2020: 400).

Armin Vambery'nin 1867'de Leipzig'de basılan Çagataische Sprachstudien eseri Çağatay teriminin başta Macaristan ve Almanya olmak üzere Batı literatüründe yerleşmesinde en önemli āmillerden biri olmuştur. Vambery "Çağatay terimini sadece 12-19. yüzyılların Orta Asya İslamî Türk Edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve bilhassa Özbek şivesi için de" kullanmıştır (Eckmann, 1988: 10).

Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık olarak Osmanlı Devleti dışında kalan Asya'daki Doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dilidir. Eski Türkçeden sonra oluşan Karahanlı Türkçesi bütün Türklerin ortak yazı dili idi. Karahanlı Devleti'nin dağılmasından sonra bir taraftan Harezm Türkçesi, diğer taraftan Kıpçak

Türkçesi ortaya çıkmıştır. Bunlar birer geçiş döneminin dilidir. 14. yüzyılın sonlarında Asya'da Timur'un Türk birliğini sağlamasıyla oluşan ortamda bu diller yerini tekrar ortak bir dile yani Çağatay Türkçesi'ne bırakmışlardır (Argunşah, 2018: 121-127).

Çağatay sözcüğü, dil olarak anlamını Timurlular devrinde kazanmıştır. Ancak "Çağatay dili" kullanımı o dönem ve 15-16. yüzyıl şair ve yazarları tarafından her nedense tercih edilmemiştir. "Çağatay dili" ya da "Çağatay Türkçesi" kullanımı yerine Türk tili, Türk elfāzı, Türkī tili, Türkī lafzı, Türkçe til, Türkī, Türkçe kullanımları mevcuttur. Sadece Nevāyî'nin bir yerde, Çagatay lafzı kullanımı dikkat çekmektedir (Eckmann, 1988: 9-10).

Çağatay Türkçesi hakkında çalışan Türkologlar görüş ayrılıklarından dolayı farklı sınıflandırmalar yapmışlardır. İlk olarak 1928 yılında Samoyloviç:

1- Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11-12. yüzyıllar)
2- Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar)
3- Çağatayca (15-19. yüzyıllar)
4- Özbekçe (20.yüzyıl) olarak dört bölüme ayırmıştır (Eckmann, 1988:11).

Çağatay dönemini de kendi içinde dörde ayırmıştır:

1- İlk Çağatayca ya da Nevāyî'den önceki Çağatayca devri (15. yüzyıl başlarından Nevāyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar)
2- Klasik Çağatayca devri (15. yüzyılın ortaları)
3- Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (17. yüzyılın sonuna kadar)
4- Son Çağatayca devri (18-19. yüzyıllar) (Eckmann, 1988:11).

Fuad Köprülü bu sınıflandırmaya karşı çıkmış ve Çağatay Türkçesini beş ayrı aşamada incelemiştir:

1- İlk Çağatay devri: 13. Ve 14. yüzyıllarda, önce Türkistan, Horasan ve İran sahalarında, Harezm'de ve sonra Altın Ordu'da gelişen edebî dil.
2- Klasik Çağatay devrinin başlangıcı: 14. yüzyıl sonlarından başlayıp 15.yüzyıl ortalarına kadar "Timurlular devrinde Horasan ve Māverāünnehir'in Herat ve Semerkand gibi medenî ve siyasî merkezlerinde" gelişen edebî dil
3- Klasik Çağatay devri: 15. yüzyılın ikinci yarısı ve Nevāyî ile başlayan dönem
4- Klasik devrin devamı: 16. yüzyılda Bābür ve Şeybāniler devri
5- Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllar (Köprülü, 1945:270).

Köprülü, Samoyloviç'in sınıflandırmasına karşı çıkmış olsa sınıflandırmasındaki tek fark edebî dilin doğduğu coğrafyadır. Samoyloviç Çağatay Türkçesinin Altın Ordu'da doğduğunu savunurken Fuat Köprülü İlhanlı, Harezm coğrafyasından sonra Altın Ordu'ya geçtiğini savunmaktadır.

Radloff'a göre, Çağatay dili Uygurca temelinde gelişmiş ve canlı dille alakası olmayan bir dildir. Çağatay dili Orta Asya dili değildir. Bu tıpkı Osmanlı yazı dili gibi, sunî bir yazı dilidir, tarihî şartlar neticesinde meydana gelen bu dil, bugün çeşitli şivelerle konuşan Doğu Türklerinin edebî dilidir (Barutçu-Özönder, 1996: 8).

Ahmet Caferoğlu'na göre ise, Çağatayca kökünü, Yusuf Has Hacib tarafından işlendikten sonra, Ali Şir Nevāyî devrine kadar birkaç yüzyıl boyunca Orta Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan müşterek Orta Asya Edebî Türkçesinden alan Çağatayca olarak tanımlamaktadır (Caferoğlu, 1984:210-211).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Türkologları Çağatay Türkçesinin yerine Orta Asya İslami-Türk yazı dilinin ilk Çağatay döneminden öncesini de içine aldıkları dönem için Eski Özbekçe terimini kullanmaya başlamışlardır (Ölmez, 2007: 178). M. A. Şçerbak Eski Özbekçeyi şöyle tasnif etmiştir:

1- İlk Devir (10.-13. yüzyıllar) Müşterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir.
2- İkinci Devir (14.-17. yüzyıllar) Sunî bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir.
3- Üçüncü Devir (17.-18. yüzyıllar): Bölgesel dil unsurlarının edebî dile girdiği dönemdir (Eckmann, 1988:22).

Uzman araştırmacı Janos Eckmann'ın 1958 yılında kaleme aldığı çalışmasında Çağatay Türkçesini dört dönemde incelemiştir:

1- İlk Çağatay Türkçesi veya Nevāyî'den önceki Çağatay Türkçesi dönemi: Bu dönem 15. yüzyılın başlarından yaklaşık Nevayî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar devam eder. Harezm- Altıordu ile Nevayî arasında bir geçiş dönemidir.
2- Klasik Çağatay Türkçesi dönemi (1465-16. yüzyılın ortaları)
3- Klasik dönemden sonraki Çağatay Türkçesi dönemi (17. yüzyılın sonuna kadar)
4- Son Çağatay Türkçesi dönemi (18.-19. yüzyıl)

1965 yılında konuyu tekrar inceleyip yeni bir tasnif belirleyen Eckmann günümüzde kabul edilen halini meydana getirmiştir:

1- Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi (11. – 13. yüzyıl)
2- Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)
3- Çağatayca (15. yy – 20. yüzyılın başlangıcı)

Eckmann, Çağatay Türkçesini de kendi içinde üçe ayırır:

1- Klasik Öncesi Devir (15. yüzyıl başlarından 1465 yılına kadar olan dönem)
2- Klasik Devir (1465-1600 yılları arasındaki dönem)
3- Klasik Sonrası Devir (1600-1921 yılları arasındaki dönem) (Eckmann ,1988:13-14)

Mustafa Canpolat'ın Çağatay Türkçesi sınıflandırması şöyledir:

1- Erken (İlk Çağatayca) veya Nevāyî öncesi devir (15. yüzyılın ilk yarısı)
2- Klasik Çağatayca dönemi (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı)
3- Klasik sonrası dönem (16. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar) (Canpolat, 2002:771)

Klasik (ya da Nevāyî) Öncesi Devir

XV. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilen bu dönem, Harezm-Altınordu Türkçesi ile Klasik Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemidir. Timur'un ölümünden sonra (1405) başlayan taht kavgaları nedeniyle zayıflayan imparatorluk giderek dağılma noktasına gelmişti. Ancak Semerkant ve Herat gibi merkezler bu karışıklıklardan uzak kaldığı için sanat ve edebiyat gelişimine devam etmiştir. 1381 yılında Timur tarafından ele geçirilen Herat, önce Miran Muhammed Şah'ın sonra da Şahruh Mirza'nın idaresinde gelişti ve Semerkant'tan sonra ikinci önemli merkez oldu. Bu iki önemli merkezden önce Harezm ve Altın-Orda'nın kültür merkezlerinde XIV. yüzyılda gelişen Türk edebiyatı ve ortaya çıkan edebî ürünlerin, XV. yüzyıldaki edebiyatın oluşmasında büyük etkisi olmuştur. Çağatay edebiyatının oluşmasını sağlayan XIV. yüzyıl şair ve yazarları Türk Edebiyatı nesrinin ve klasik divan şiirinin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır (Ölmez, 2007:180).

Klasik öncesi dönemde meydana getirilen divanlar, klasik devirdeki kadar gelişmiş değildir. Bunlarda yer alan şiirler münacat, na't, kaside, gazel, muhammes, tuyuğ ve

müfredlerdir. Bunlarda genellikle aruzun remel, hezec ve rezec bahirlerinin ölçüleri kullanılmıştır. Mesnevilerin çoğu küçük hacimlidir. Bazıları ise mektup tarzında yazılmıştır. (Eraslan, 1993: 169).

Dönemin temsilcileri şunlardır: Sekkākî, Lutfî, Ataî, Haydar Tilbe, Hāfız-ı Hārizmi, Yusuf Emirî, Ahmedî, Yakinî, Seydî Ahmed Mirza, Gedaî.

Klasik Çağatayca Dönemi

XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bu dönem, Timurlu İmparatorluğu'nun yavaş yavaş zayıflamaya başladığı dönemdir. 1447 yılında Şahruh Mirza'nın ölümünden sonra iktidar mücadeleleriyle zayıflayan imparatorluk, Horasan'da Ebü'1-Kāsım Bābür'ün ve Māverāünnehir'de ise Ebu Saîd'in kurduğu kuvvetli idareyle biraz toparlanır gibi olduysa da Bābür'ün ölümünden sonra karışıklıklar ve şehzadeler arasında taht mücadeleleri tekrar başladı. Hüseyin Baykara bu mücadeleden başarıyla çıkarak Herat'ı siyasî merkez olmasının yanı sıra devrin sanat ve kültür merkezi haline getirdi (Ölmez, 2007:187).

Timurlular tarihînin bu son parlak döneminde Herat siyasî ve ticarî merkez olmasının yanı sıra Baykara devrinin de kültür ve sanat merkezi oldu. Başta edebiyat olmak üzere çeşitli sanat dallarında eser veren Ali Şîr Nevāyî gibi dāhi bir sanatkār ile hāmisi ve en yakın arkadaşı Hüseyin Baykara'nın faaliyetleriyle klasik Çağatay edebiyatı devri Nevāyî-Baykara devri olarak anıldı. Bu devirde klasik Çağatay edebiyatının gelişmesi, hatta büyük ölçüde altın çağını yaşaması Hüseyin Baykara'nın gayretlerine bağlıdır (Eraslan, 1993: 172).

XV. yüzyılın ikinci yarısında Timurlu prenslerin saraylarında resmî dil ve kültür dili olarak Farsça kullanılıyordu. Yüksek zümre arasında Farsçanın çok iyi bilindiği, hatta bunların içinde bu dili başarıyla kullanan birçok şair ve müellif yetiştiği halde bilhassa Hüseyin Baykara devrinde Farsça yanında Türkçe de değer kazanmış, şairlerin bir kısmı Türkçe şiirler de yazmaya başlamıştır. Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh itibariyle zirveye ulaştığı bu devirde artık her eli kalem tutan "Türkî" dilinden bahsediyor, İran edebiyatı hayranlarına karşı Türkçe müdafaa ediliyor, Türkçe ile de büyük sanat eserleri ortaya konulabileceği gösteriliyordu (Eraslan, 1993: 172).

Bu dönemin şairleri ise şunlardır: Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevāyî, Hamîdi, Muhammed Salih, Şeybanî, Ubeydî ve Bābür

Klasik Sonrası Devir

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren iki yüz elli yıllık siyasî birliği XVI. yüzyılın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona erer ve Şeybanî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları olmak üzere üçe ayrılır. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar, kültür hayatında da etkisini gösterir; güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay edebiyatı gerilemeye başlar, zamanla yerini Özbek diline bırakır. (Eckmann, 2003b: 208-243).

Dönemin temsilcileri şunlardır: Ebulgazi Bahadır Han, Baba Rahim Meşreb, Saykalî, Sufi Yār, Turdı, Hüveyda, Munis Harezmî, Muhammed Rıza Agehî, Ömer Han, Muhammed Ali Han, Nadire Mahzune, Üveysî, Nadir, Külhanî, Mahmur, Mukimî, Furkat, Ubeydullah Zevkî, Osman Hoca Zarî, Nemenganlı Şevki (Ercilasun, 2020 :420)

I.2. ALİ ŞİR NEVÂYÎ HAYATI VE ESERLERİ

Nizamettin Ali Şir 1441'de Herat'ta doğmuştur. Uygur Türklerindendir. Babası Gıyasettin Kiçkine Bahşî/ Kiçkine Bahadır, Horasan hākimi Sultan Ebülkasım'ın adamlarındandır. Ali Şir'in ataları, eskiden beri Timur oğullarından Ömer Şeyh ile oğlu Mirza Baykara'nın hizmetinde bulunmuşlardır. Ali Şir'in ana tarafından büyük babası Ebu Sait Çisek, Mirza Baykara'nın Beylerbeyi idi. Ali Şir ise, küçük yaşından beri, Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile büyümüş, onunla birlikte okumuştur (Levend, 1965:29). Hüseyin Baykara ile dostluğu ömür boyu devam etmiştir. Bu dostluğa aşırı değer veren Hüseyin Baykara kardeşi Derviş Ali Beg ile Hüseyin Baykara'yı süt kardeş sayarak onlara kökeltaş demiştir (Bulut, 2017: 24).

Şahruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kiçkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan Ali Şir'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gitmiştir. Bu yolculuk sırasında Zafernāme yazarı Şerefeddin Ali Yezdî ile karşılaşan Ali Şir, aralarında geçen konuşmayı daha sonra Mecālisü'n-nefāis adlı eserinde anlatmıştır:

"Şahruh Sultan'nın vefatından sonra meydana gelen bozgunlukta fakirin vālidi fitne yüzünden Horasan'dan kaçıp Irak'a vardı. Zafernāme müellifi, Mevlana Şerefiddin Ali Yezdî'nin doğduğu Taft şehrine vardık. Ben bir gurup çocukla oyun oynuyordum. Şerefiddin Alî Yezdî bir şey sormak için içimizden birini çağırdı. Tesadüf, bu şeref bana nasip oldu ve yanına gittim. Bana her ne sordu ise cevap verdim. Gülerek beni kutladı. Sonra bana, okula

gidiyor musun, diye sordu. Ben de gidiyorum dedim. Daha sonra Fatiha sûresini okuyup beni kendi duası ile müşerref etti. Tam o anda babam ve başka büyükler yanımıza geldiler ve Mevlāna Şerefinddin'i saygı ile selamladılar. Nitekim ben fakire de Mevlana'nın kim olduğuna dair bir şuur hāsıl oldu.'' (Kut ,1989: 449)

Horasan'da karışıklığın sona ermesiyle Kiçkine Bahadır tekrar Horasan'a dönmüştür. Arada geçen süre zarfında kendisi Bābür'ün hizmetine girdiği gibi oğlunu da onun himayesine vermiştir. Hüseyin Baykara'yı da himaye eden Bābür Han, Ali Şir ile olan münasebetini babasının ölümünden sonra da kesmemiş, Meşhed'e giderken hem Hüseyin'i hem de Ali Şir'i beraberinde götürmüştür. Bābür 1457'de Meşhed'de ölünce Hüseyin Merv'e dönmüş. Ali Şir ise Meşhed'de kalarak tahsiline devam etmiştir. Bābür'ün ölümü ile hāmisiz kalan Ali Şir, Timurlular'ın kuşçu emîrlerinden Seyyid Hasan Erdeşîr'den yardım ve ilgi görmüş. Ali Şir Meşhed'de İmam Rızā Medresesi'nde okurken pek çok İranlı ālim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî ve Arap aruzunun üstadı sayılan Derviş Mansûr da vardır. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şir, burada Ebû Said Mirza'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitmiş ve Hāce Celāleddin Fazlullah Ebü'l-Leysî'nin medresesine devam etmiştir (Kut,1989: 449).

Ebû Said Mirza'nın 1469'da Irak Seferi'ne çıkışını fırsat bilen Sultan Hüseyin Horasan'a yürümüş; babasının yokluğu sırasında Semerkant'ı idare eden Ahmed Mirza da bu haber üzerine ordusu ile Horasan'a gitmek zorunda kalmıştır. Ahmed Mirza'nın ordusunda Ali Şir de bulunuyormuş. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Ebû Said'i öldürdüğü haberinin gelmesi üzerine Sultan Hüseyin Herat'ı alarak tahta çıkmış (Ramazan 873 / Mart 1469). Ahmed Mirza bu emr-i vāki karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hüseyin Baykara, tahta oturur oturmaz, Ahmed Mirza'dan arkadaşı Ali Şir'i Herat'a göndermesini rica etmiştir. Ali Şir, Baykara'nın tahta çıkışından 29 gün sonra yani Ramazan Bayramından iki gün evvel Herat'a ulaşmıştır. Sultan'a tebrik amacıyla ünlü "Hilāliyye" kasidesini sunmuştur. Ali Şir'in gelişi Sultan tarafından Herat'ın dışındaki Bağ-ı Zāgān sarayında ziyafet verilerek kutlanmıştır. Bu tarihten sonra Nevāyî, devlet işleriyle de ilgilenmeye başlamış ve ölünceye kadar sadakatle Baykara'ya hizmet etmiş. Bağlılığının bir belirtisi olarak Mecālisü'n-Nefāis adlı tezkiresinin sekizinci bölümünü tamamıyla ona ayırmıştır (Çetindağ, 2002: 4).

Ali Şir Nevāyî'nin Herat'ta Sultan Hüseyin Baykara hizmetinde ilk görevi mühürdarlık (Nişancı) olmuştur. Fakat bu resmi görev dışında, Baykara'nın en güvendiği ve yanından ayırmak istemediği dostu, arkadaşı idi. Nevāyî'nin Sultan Hüseyin'e ilk büyük hizmeti, Herat'ta vergiler yüzünden çıkan halk hareketini genişlemeye meydan vermeden aldığı tedbirle önlemesi olmuştur. 1469 yılı sonlarına doğru, Esterabat'ta başlayan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Nevāyî ile birlikte oraya giden Sultan Hüseyin Baykara, Herat'taki olayı haber alınca, hareketi kuvvetle bastırmayı düşünmüş fakat Nevāyî'nin yatıştırıcı sözleriyle bundan vazgeçmiştir. Nevāyî, vergi işlerinde yolsuzluk yapanların cezalandırılacağına dair Sultan'ın emrini alarak Herat'a gelmiş ve cuma günü camide halka okumuştur. Olayı inceleyip sebep olanları tespit ettikten sonra Sultan Hüseyin'in yanına dönen Nevāyî durumu hükümdara anlatmış, Sultan Hüseyin de suçluların cezalandırılmasını emretmiştir. Bu davranış olumlu bir etki yapmış, Sultan Hüseyin Herat'a dönüşünde halk tarafından sevgi ile karşılanmıştır (Levend, 1965: 34-35).

Ali Şir, Hüseyin Baykara tarafından Muhammed Yādigār Mirza'ya karşı açılan sefere katılmış ve taht üzerinde hak iddia eden bu şehzadeyi bizzat yakalayarak hükümdara teslim etmiştir. Bir süre sultanın divan beyi ve nedimi olmuştur. Hükümdardan sonra idarede söz ve en büyük nüfuz sahibi kişidir. Mührünü evrağın üstüne basacağı yerde altına basmış, bu usul daha sonra resmî ādet haline gelmiştir (Kut, 1989: 450).

Nevāyî 1476 da büyük dostu Cāmî'nin irşadiyle Nakşıbendi tarikatına girmiştir. Bu yakınlık aradaki dostluğun artmasını sağlamış, Nevāyî'nin eserleri üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Şairin edebî çalışmaları asıl bu tarihlerden sonra başlamıştır. 1479 da Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebu Bekir'in ayaklanması üzerine Esterābat'a yürüyen Sultan Hüseyin, Herat'tan ayrılırken Nevāyî'yi naip olarak bırakmıştır (Levend, 1965: 36).

Nevāyî'nin Sultan Hüseyin'e yakınlığı saray çevresindekileri rahatsız etmiş ve düşmanlarının artmasına neden olmuştur. En büyük düşmanlarından olan Mecdettin'in Sultan Hüseyin ile yaptığı anlaşma sonrasında Nevāyî 1487 tarihinde Esterabad'a vali olarak atanmıştır. Bu duruma başta Mecdettin olmak üzere bütün düşmanları sevinmiştir. Fakat Nevāyî'nin saraydan uzaklaşması ile var olan usulsüzlükler günden güne artmıştır. Nevāyî arkadaşı Sultan Hüseyin'i uyarmak için ona mektup yollamıştır. Fakat Hüseyin mektuba karşılık vermemiştir. Nevāyî daha fazla dayanamayarak görevini bırakmak istediğini söylediyse de Sultan Hüseyin olumsuz yanıt vermiştir. Daha sonra dayısının oğlunu Herat'a

göndererek tekrar görevden affını istemiştir. Sultan Hüseyin bu sefer Nevāyî'nin bu isteğini kabul etmiş onu Herat'a yanına getirtmiştir.

1489'da babası gibi sevdiği Seyyid Hasan Erdeşir'in ölümü ve aynı tarihlerde Belh valisi olan kardeşi Derviş Ali'nin ayaklanması Nevāyî'yi çok üzmüştür. Nevāyî 1490'da dîvan beyliğinden ayrılmış ve Baykara'nın nedimi olarak kalmıştır. Devlet işleri Nevāyî üzerinde daima yıpratıcı bir etki yapmış, devletin yükselmesi için hizmet verirken gördüğü haksızlıklar karşısında üzülmüştür (Tören, 2001:5).

Bazı saray entrikaları sonucunda Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedîüzzaman ile arasının açılması ve bundan olma torunu Mirza Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâî'yi çok sarstı. Bu hadiselerde meselelerin halli daima ona düşmüştü. Fakat o bu saltanat mücadeleleri arasında bile Lisânü't-tayr (903/1498), Muhâkemetü'l-lugateyn (904/1499), Sirâcü'l-müslimîn (904/1499) ve Mahbûbü'l-kulûb (905/1500) adlı eserlerini kaleme almaktan geri kalmadı. Bu sırada sağlığı bozuldu, 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkıldı. Herat'a getirildikten üç gün sonra 13 Cemâziyelâhir 906'da (3 Ocak 1501) öldü. Kudsiyye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedildi (Kut, 1989: 450).

Ali Şir Nevāyî'nin Edebî Kişiliği

Nevāyî'nin edebî yönünün oluşmasının en büyük nedenlerinden biri küçük yaştan itibaren sanat çevresi ile beraber büyümüş olmasıdır. Babasının çeşitli sanat adamlarını toplayarak evde eğlenceler düzenlemesi aynı zamanda ailede şiirle uğraşan kişilerin de olması onun gelişimini etkilemiştir.

Nevāyî'nin Türk edebiyatında ses getireceği daha 12 yaşında iken babası vali olarak Sebzvar'a gittiğinde orada bulunan şiiriyle ün kazanan Mîr Şāhî ile mektuplaşmış ve 14 yaşlarında kendini genç bir şair olarak çevresine tanıtmasıyla kendini belli etmiştir (Çetindağ, 2002: 27).

Görüldüğü gibi Nevāyî çok erken yaşlarda şiir, edebiyat ve sanata merak salmış, bulunduğu ortamın da etkisiyle şiire olan kabiliyetini, devrin büyüklerinden aldığı derslerle desteklemiştir. Mevlānā Yahya Sîbek ve Derviş Mansûr'dan aruz dersi, Hāfız Ali Cāmî'den

kıraat dersi, Hâce Burhan'dan musiki dersi, vb. üstatlardan dersler alarak kendini yetiştirmiştir (Çetindağ, 2002: 27).

Ömrü, Herat başta olmak üzere Teft, Horasan, Sebzvar, Meşhed, Semerkand, Esterabad şehirlerinde geçtiği için bu şehirlerde Şerefüddin Ali Yezdî, Şeyh Kemāl-i Tevbetî, Hace Fazlu'llah Ebu Leys Semerkandî, Sultan Ebu'l-Kasım Babur, Abdurahman Cāmî gibi devrinin meşhur ālim ve şairleriyle tanışmıştır. Onlardan feyz alarak bazılarının derslerine katılmıştır. Nevāyî'nin ālim olarak yetişmesinde Ebu Leys Semerkandi'nin, şair ve devlet adamı olarak yetişmesinde de Abdurahman Cāmî'nin büyük etkisi olmuştur (Kaya, 2007: 47).

Ali Şir Nevāyî'de hedef milli bir dil ve milli bir edebiyattır. O bütün hayatı boyunca Farsçanın o devirdeki üstünlüğüne rağmen, kendi milli edebiyatının temelini oluşturmak için gayret etmiş, bunu kendisi için kutsal bir görev saymıştır. Türkçenin Farsçaya karşı savunuculuğunu yapmıştır. Çünkü ona göre Türkçe Farsçadan daha zengin anlatım gücüne sahiptir (Köktekin, 2002:119). Bunu kanıtlamak için Nevāyî hem Farsça hem de Türkçe yazarak kendisine zü'l-lisāneyn (iki dilli) denilmesine neden olmuş. Türkçenin Farsçadan üstün bir dil olduğunu kanıtlamak için Muhākemetü'l-lûgateyn adını verdiği eseri kaleme almıştır. Nevāyî'nin başlatmış olduğu bu Türkçe eserler meydana getirme Çağatay edebîyatının oluşmasına ve şairin de bu edebîyatın önemli bir temsilcisi olmasına neden olmuştur. Hatta bu döneme kendisinden sonra Nevāyî dili de denilmiştir. Şairin izinden giden birçok şair yetişmiş, Nevāyî lehçesinde şiir yazmak veya Nevāyî'ye nazire yazmak şairlerimizde bir heves halinde zaman zaman görülmüştür. O devirlerle ilgili yazma eserler, mecmualar, arşiv belgeleri durumunda olan kaynaklar yayınlanıp incelendikçe bu hevesin ne kadar derin köklere dayandığı, Doğu Türk Dünyasıyla olan siyasî ve kültürel ilişkilerin çerçevesi ve mahiyeti daha kesin bir biçimde ortaya çıkacağı düşünülmektedir (Çavuşoğlu, 2011: 34).

I.2.1. Ali Şir Nevāyî'nin Eserleri

Nevâyî, farklı türlerde toplam 29 eser meydana getirmiştir. Onun eserleri hem dönemin kültürel ve dilbilgisel bağlamını yansıtır hem de kelime çağrışımları ve ifade biçimlerini incelemek adına önemli bir kaynak olarak değerlendirilir. Özellikle divanları bu dönemin daha iyi kavranmasına ışık tutar. Ali Şîr Nevāyî Türkçe eserlerinde Nevāyî, Farsça şiirlerinde ise Fānî mahlasını kullanmıştır (Kut,1989:450).

Divanları

İlk Divanı

Nevāyî'nin İlk Divanı meraklıları tarafından toplanıp tertiplenmiştir. Yirmi beş yaşına kadar yazdığı şiirlerini ihtiva etmektedr. Bu divan 870/1465-66 yılında ünlü hattat Sultan Ali ibn Muhammed Meşhedî tarafından istinsah edilen yazma nüshası, Petersburg'daki Saltikov-Şçedrin adındaki Devlet Halk Kütüphanesi'nde 564 numarada kayıtlıdır. Eser üzerine Nursel Özdarendeli doktora çalışması yapmıştır. (Özdarendeli, 2001: III).

Bedāyi'ü'l-Bidāye

Rubai, mesnevi gibi şiirlerle süslenmiş mensur bir dibace ile başlar. Bedāyi'ü'l-Bidāye'de 11 farklı türde toplam sayısı bini aşkın şiirler mevcut olup nüshalarında şiirlerin sayısı birbirinden farklıdır. Divanın Özbekistan'da yapılan yayımında 777 gazel, 3 müstezad, 5 muhammes, 2 müseddes, 3 terci-i bend, 46 kıta, 85 rubai, 10 lugaz, 52 muamma, 10 tuyug, 53 müfred olmak üzere toplam 1046 şiir vardır (Boltabayev, 2023:113).

Nevāyî'nin bu divanının başına koyduğu önsöz daha sonra kendisi tarafından "Hutbe-i Devāvîn" başlığı ile Garāibü's-sıgar adlı divanının başına da alınmıştır (Kut,1989: 450). Eserin Paris, Londra, Bakü, Taşkent, İstanbul, Tahran(a), Tahran(b), Meşhed olmak üzere toplam sekiz nüshası bulunmaktadır(Boltabayev, 2023:114-115). Son çalışmayı Vahit Türk ve Jabbor Eshonkul 2023 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır. (Türk, 2023)

Nevādirü'n-Nihāye

Nevādirü'n-nihaye adındaki ikinci divanını Bilge Özkan Nalbant doktora tezi olarak 2005 yılında çalışmıştır (Özkan-Nalbant, 2005). Nevāyî bu eserinde Hüseyin Baykara döneminde yazdığı şiirleri bir araya getirmiştir. Nevāyî'nin Sultan Ali Meşhedî hattıyla Hüseyin Baykara'nın hazinesi için yazdığı bu divanının günümüzde bilinen tek nüshası vardır: Taşkent-Özbekistan İlimler Akademisi, Birûnî Şark-Şinaslık Enstitüsü. Nevāyî'nin bu divanı için hazırlamış olduğu dibâcesi henüz bulunamamıştır (Bulut,2017:28)

Hazā'inü'l-Meʿānî

İlk iki divanını hazırladıktan sonra divan tertip etmeyi düşünmediğini söylese bile Hüseyin Baykara'nın teşvikiyle ellisinde sonra çalışmaya koyulmuş, altmışa doğru çalışmalarını bitirmiş, şiirlerinin hepsini bir araya toplayarak bunlara Hazā'inü'l-meʿānî adını vermiş ve dört divana ayırmıştır (Levend, 1965:61). Dört divan aşağıda açıklanmıştır.

Garāibü's-Sigār

Alî Şir Nevâyî'nin dört divanından ilkinin ismidir. Günay Kut tarafından 1965 yılında doktora tezi olarak hazırlanan bu eser, Türk Dil Kurumu tarafından 2003 yılında, inceleme ve karşılaştırmalı metin olarak yayımlanmıştır. Kut, pek çok yazması bulunan bu divanı; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bibliotheque Nationale (2 nüsha), British Library ve İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi nüshalarına dayandırarak hazırlamıştır (Kut, 2003, s. XII).

Nevādirü'ş-Şebāb

Nevayi'nin ikinci divanı olan Nevādirü'ş- Şebāb, çoğunlukla lirik ve pastoral temalı şiirleri içeren, eserin adından da anlaşıldığı üzere gençlik döneminin garipliklerini ve tuhaflıklarını anlattığı bir eserdir. Eserin Revan, Topkapı, Devâvîn, Konya, İstanbul Üniversitesi gibi pek çok nüshası vardır. M. Metin Karaörs tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu eser, başta Revan, Topkapı, Konya nüshası esas alınarak düzenlenmiştir. Daha sonra eser 2006 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır. (Karaörs,2016: XII-XIII). Nevādirü'ş-şebāb'da 651 gazel, 7 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 terkib-i bend, 50 kıta, 51 muamma bulunmaktadır (Mairambek Kyzy, 2021: 29).

Bedāyiü'l-Vasat

Üçüncü divan olan Bedāyiü'l-Vasat'ta sevinçle, coşkuyla yönelmişliğin mutluluğu, dostluklar, sevgiler, aynı zamanda olgun bir devlet adamı, ulusunu düşünen gerçek bir aydın olan Nevāyî'nin yaşama anlayışı, kaygıları, tecrübeleri yansıtılmıştır. Eser 650 gazel, 1 müstezat, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-i bend, 1 kaside, 58 kıta, 10 lugaz, 13 tuyug yer almaktadır. Kaya Türkay eser üzerine 1988 yılında doktora çalışması yapmış, Türk Dil Kurumu tarafından 2002 yılında yayınlanmıştır. (Türkay, 1988: IX).

Fevāyîdü'l-Kiber

Önal Kaya tarafından 1989 yılında doktora tezi olarak çalışmıştır. Son divanı olan eserde 45-60 yaşları arasında yazdığı şiirlerin yer aldığı bilinse de ilk divandan alının şiirler de bulunmaktadır. Eserde toplam 680 gazel, 2 terci-i bend, sāki-nāme, 50 mukatt'āt, 87 cevāhir-i müfrede bulunmaktadır. Revan, Fatih, Paris, Üniversite, Taşkent TDK Kütüphanesi başta olmak üzere pek çok nüshası vardır. Fatih ve Revan nüshası esas alınarak tertip edilen bu divanda 680 gazel, 1 müstezad, 2 tercî-i bend, sâkî-nâme, 50 mukatta'ât, 87 müfred bulunmaktadır. (Kaya, 1989: XV).

Farsça Divan

Ali Şîr Nevāyî'nin diğer eserlerinden farklı olarak Fānî mahlasıyla kaleme aldığı şiirlerinin yer aldığı divanıdır. Nevāyî'nin Muhakemetü'l Lügateyn'de bildirdiğine göre bu divanı 6000 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca Nevāyî'nin Tuhfetü'l-Efkār, Nesîmü'l-Huld, Aynü'l-Hayāt, Minhācü'n-Necāt ve Kütü'l-Kulûb isimli Farsça kasideleri de bu divanda yer almaktadır. Bu divanın günümüzde bilinen üç nüshası vardır: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Süleymaniye Kütüphanesi (Bulut, 2017: 29). 2004 yılında Hilal Kalkandeleni, Ruknuddîn-i Humāyunferruh tarafından Tahran'da yayınlanan nüshayı esas alarak doktora çalışması yapmıştır (Kalkandelen, 2004:11)

Mesnevileri

Divan edebiyatında beş mesnevi bir hamseyi oluşturmaktadır. Nevāyî de toplamda altı mesnevi kaleme almıştır.

Hayretü'l-Ebrār

İlk mesnevisidir. İyi insanlar anlamına gelen Hayretü'l-Ebrâr mesnevisi 3987 beyitten oluşur ve bir bilgilendirme ve öğüt kitabıdır. (Türk, Doğan,2015:IX). Eser, Nizamî'nin Mahzenül-Esrar'ına cevap olarak kaleme alınmıştır. Eser tıpkı Nizami'nin eseri gibi Dinî, ahlaki, tasavvufi 20 makaleden meydana gelmiş, her makaleden sonra "Dāstan" ya da "Hikayet" başlıklı konuya uygun manzumeler eklenmiştir. Hayretü'l-Ebrār başlangıç, tahmit, 4 münacaat, 5 na't, Nizami ile Hüsrev'e övgü, Cāmî'ye övgü, söz hakkında iki manzume, Baykara'ya övgü, gönül hakkında, hayret başlığı altında tasavvufi 3 manzume,

Hace Bahaü'd-din Nakşibendî'ye övgüden bahsetmektedir. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan Külliyāt-ı Nevāyî nüshasında, 176b- 213b varakları arasında yer almaktadır. (Levend, 1965: 85-86). Eser ile ilgili Muhammed Sabir doktora tezi çalışması yapmıştır (Sabir, 1961). Vahit Türk ile Şaban Doğan'ın Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3755/1 arşiv numaralı nüshasını esas aldığı yayın bulunmaktadır (Türk, Doğan 2015: IX-XIV).

Ferhād ü Şirîn

Hamsesinin ikinci mesnevisi ile ilgili Gönül Alpay Tekin akademik çalışma yapmıştır. Eser, Ferhād ü Şirîn Nizāmî ve Hüsrev-i Dehlevî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı eserlerinden ilham alarak yazdığı bu mesneviyi 1484 yılında tamamlamıştır. Mesneviyi diğer Hüsrev ü Şirîn'lerden ayıran özellik, ağırlık merkezinin yani hikayenin Hüsrev yerine Ferhad üzerinde kurulmasıdır. Ferhad, Nevāyî'nin mesnevisinde alelāde birisi olmayıp Çin hakanının oğludur. 5780 beyitten ibaret olan mesnevi başlangıçtan sonra tevhit, münacat, na't ve miraciye ile eserine başlıyor. Nizami ile Emir Husrev'i, onu izleyen manzumede de Cāmî'yi övdükten sonra "Sebeb-i te'lif" bölümünde konuyu değiştirmek istediğini açıklamaktadır (Kut,1989: 451- Levend, 1965:103). Bu mesnevinin nüshalarından ikisi İstanbul'da, Süleymaniye ve Topkapı Kütüphanelerinde, diğeri Bodleian Kütüphanesinde bulunan üç yazma nüsha vardır. Ayrıca Taşkent'te Parsa Şemsiyev ve Hadi Zarif'in hazırladıkları Arap harfleriyle yayınlanan bir Ferhād ü Şirîn metni de yer almaktadır (Tekin, 1994: XI-XII).

Leylî vü Mecnûn

Bu eser ile ilgili Ülkü Çelik doktora çalışması yayınlamıştır. Nizāmî ile Emîr Husrev'in aynı adlı mesnevilerine cevap olarak kaleme alınan Leylî vü Mecnûn 38 bölüm ve toplam 3622 beyitten oluşmaktadır. Yalnız Türkiye kütüphanelerinde 16 tane nüshası tespit edilen eserin Taşkent, Leningrad, Paris ve Londra kütüphanelerinde de nüshaları vardır (Çelik,1999: 21).

Seb'a-i Seyyāre

Nevāyî'nin bu mesnevisi meşhur Sāsāni hükümdarı Behrām Gûr'un hikayesidir. Nizāmî'nin Heft Peyker ve Emîr Hüsrev'in Heşt Behişt adlı mesnevilerine cevap

mahiyetinde yazılmıştır. Mesnevi 1484-1485 yıllarında kaleme alınmış olup Behrām ile Dilaram arasında geçen aşk hikayesi etrafında örgülenir. Hikayede yedi ayrı masalcı tarafından yedi değişik masal anlatılır (Çetindağ, 2005:147) Nizâmî ve Emîr Hüsrev'in mesnevileri "bahr-ı hafif"ten "feʿilâtün mefâʿilün feʿilün" vezniyle yazıldığı gibi Nevayi de aynı vezni kullanmıştır. Güzin Tural akademik yayını yapmıştır (Tural, 2015:22)

Sedd-i İskenderî

Sedd-i İskenderî, Ali Şir Nevāyî'nin hamsesinin Hayretü'l-Ebrār, Ferhād ü Şirîn, Mecnûn Leylî ve Seb'a-i Seyyāre'den sonra gelen beşinci mesnevisidir. Bu mesnevi ile ilgili Hatice Tören çalışma yapmıştır. Sedd-i İskenderî'nin konusu kaynağı itibariyle Şehnāme'ye dayanırsa da Nevāyî bu hikayede Nizāmî'yi esas almıştır. Nizamî konuyu Şeref-nāme ve İkbāl-hāme olarak iki bölüme ayırmış ve İskender'i Şeref-nāme'de efsānevî bir kahraman, İkbāl-nāme'de hakîm ve peygamber olarak göstermiştir. Nevayî'de ise İskender, adil bir hükümdar ve bilge kişi olarak ele alınır ve ona peygamberlik vasfı yüklenmez. Nizamî İskender'in kimliği hakkında Firdevsî'nin naklettiği bilginin yanlış olduğunu ve İskender'in Dārā soyundan gelmediğini, Fîlikûs'un oğlu olduğunu söyler. Nevāyî bu hususta Nizāmî'ye, Ahmedî ise Firdevsî'ye bağlı kalmıştır (Tören, 2001:8-9).

Lisanü't-Tayr

Şairin hamsesi dışında kalan mesnevisidir. Mustafa Canpolat tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Eserin yazılış tarihî 1498/99'a denk gelmektedir. Lisānü't- Tayr, büyük İran şairi Şeyh Feridüddin-i Attar'ın Mantıku't Tayr adlı eserine naziredir. Nevāyî, her ne kadar terceme kelimesini kullanıyorsa da bu eseri olduğu gibi aktarmamış, gereksiz bulduğu bazı bölümleri bırakmış, yeni öyküler eklemiştir. Attar'ın sözünü ettiği on altı kuştan Gülşehri'nin seçtiği sekiz kuşu alıp bunlara altı kuş daha ekleyerek bu sayıyı on dörde çıkarmış esere yeni bir plan ve farklı bir yorum katmıştır (Canpolat, 1995: 2-12).

Tezkireleri

Nesāyimü'l-Mahabbe min Şemāyimü'l-Fütüvve

Eser, Cāmî'nin Nefehātü'l-üns min hazarāti'l- kuds adlı sofîler biyografisinin ilaveli tercümesidir. Nefehātü'l-üns min hazarāti'l- kuds'ta 601 şahıs, Nevāyî'nin eserinde 770 şahsın biyografisi bulunmaktadır. Nefehātü'l-üns'de anlatılan beş şahsı eserine almaz, arada 170 şahıs farkı bulunmaktadır. Eseri Kemal Eraslan doktora tezi olarak çalışmıştır (Eraslan, 1979:XXXV-XXXVIII). Vahit Türk son çalışmasında, Kemal Eraslan'ı doktora tezinden, Özbekistan'da yayımlanan nüshadan, hem de Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü 4056 numara ile kayıtlı olan Külliyat nüshasında yer alan yazmalardan yararlanarak günümüz Türkçesine çevirmiştir (Türk, 2021:24).

Mecâlisü'n-Nefâyis

Hüseyin Baykara adına Çağatay Türkçesi'yle yazılan Mecālisü'n-nefāis, XIV.-XVI. yüzyıl Orta Asya kültür ve edebî hayatına ışık tutan ve Türkçe ilk şairler tezkiresi olan eser şairin belirttiği kayda göre h.896 (m. 1490-1) tarihinde yazılmıştır. Kemal Eraslan, eski dört yazma nüsha ve 1961 Taşkent baskılarından faydalanarak çalışma yayınlamıştır (Eraslan, 2001: XXIX-XXXII). Vahit Türk'ün doktora çalışmasında 313 kişi hakkında bilgi verilmiştir. (Türk, 1990:X).

Biyografik Eserleri

Hamsetü'l-Mütehayyirîn

Nevāyî'nin hocası, dostu, sohbet arkadaşı olan ve Klasik Fars Edebiyatı'nın son büyük üstadı kabul edilen Nakşibendi şeyhi Abdurrahman Cāmî'nin ölümü üzerine onun hayatını anlatmak amacıyla yazılmıştır. Cāmî ile Nevāyî yazdıkları eserleri önce birbirine gösteren ve okutan, birbirlerinin eksiklerini tamamlayan, zaman zaman biri diğerine şu konuda bir eser yaz diye öğütte bulunan iki dosttur. Pek çok eserinde oldukça saygılı bir dille sözünü ettiği mürşidi ve dostunun ölümüne çok üzülen Nevāyî, bu eseriyle hem üzüntüsünü ifade etmiş hem de bir vefa örneği göstermiştir (Türk, 2023:19-20). Bir mukaddime, üç makale ve bir hatime olarak yazılan eser ile ilgili yayını Ayşehan Deniz Abik hazırlamıştır (Abik, 2006:13).

Hālāt-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big

Devrinin büyük alim ve mutasavvıfı, Ali Şir Nevāyî'nin de mürşidi ve yakın dostu hatta kendisine ata olarak gördüğü Hālāt-ı Seyyid Hasan Erdeşîr hakkında risale yazmıştır. Mecālisü'n Nefāis'in sonunda da yer vermiştir. Süleymaniye, Topkapı Sarayı Kütüphanesinde birer tane, Üniversite Kütüphanesinde iki tane olmak üzere dört nüshası vardır. Bu eseri Kemal Eraslan çalışmıştır (Eraslan, 1971:89-90).

Hālāt-ı Pehlevān Muhammed

Pehlevān Muhammed devrinin önde gelen edebiyatçı, bestekâr, tabib ve sofîsidir. Nevāyî yakın dostu Pehlevān Muhammed'in ölümü üzerine kaleme aldığı bu risalede hem biyografi türünün güzel örneğidir, hem de dönemdeki tıp, musiki, edebiyat, sosyal hayat hakkında bilgi verici bir metindir. Nazım nesir karışık yazılan risalenin İstanbul'da üç, Paris'te de bilinen bir nüshası vardır. Eser Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1980: 99-100)

Dil ve Edebiyat Eserleri

Risāle-i Mu'ammā

Müfredat olarak da bilinen bu eser, konuyla ilgili olarak Molla Cāmî'nin yazdığı eserin çok özet olmaktan dolayı yeni öğrenime başlayanların anlamakta zorlanacağı düşüncesiyle yazılmış ve Molla Cāmî de kendi çocuğunun eğitiminde bu eseri kullanmıştır. Nevāyî'nin Farsça yazdığı eserlerden biri de budur. Eserle ilgili Türkiye'de henüz bir çalışma yapılmamıştır (Türk, 2023:17).

Mîzānü'l-Evzān

Nevāyî'nin o dönem şairleri arasında fazlasıyla kullanılan aruz kalıpları hakkında genel bilgiler vermek amacıyla 1492 (898) yılından sonra kaleme aldığı düşünülen üç bölümlük küçük risalesidir. Nevāyî, eserini üç bölüme ayırdıktan sonra, birincide türlü vezinlerdeki zihaf'ları, açıklamakta, ikincide bahirlerini dairelere ayırarak bunları şekiller içinde gösterdikten sonra her birini örneklerle anlatmakta, üçüncüde ise takti üzerinde durduktan sonra, rubaî vezinlerini ele almaktadır. Nevāyî, daha sonra Türk vezinlerine geçerek bunları "tuyug, koşuk, çenge, mahabbet-name, müstezat, azervari" olarak ayırmakta

ve örneklerle belirtmektedir. Bunları milli şekilleri ele alarak tanıtır (Bulut, 2017: 37). Eser üzerinde Kemal Eraslan çalışmıştır (Eraslan, 1993).

Muhākemetü'l-Lügateyn

İki dilin muhakemesi esasına dayanan eser Divânü Lügâti't- Türk'ün aksine Arapça-Türkçe çevresinde değil, Türkçenin karşısında Farsça göz önünde tutularak yazılmıştır. Yine Divânü Lügâti't- Türk'ün yazılış gayesi olan Türkçenin Arapçayla "at başı gittiğini" ispatlamak için değil, çok daha iddialı olarak dillik delillerle Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü gözler önüne sermek için kaleme alınmıştır. Eser ile ilgili Sema Barutçu-Özönder çalışma yapmıştır. Eserin bilinen dört yazma nüshası: Topkapı Nüshası, Fatih Nüshası, Paris Nüshası, Budapeşte Nüshası vardır. Eser ile ilgili Sema Barutçu- Özönder çalışma yapmıştır (Barutçu Özönder, 1996: 4).

Münācāt

Agah Sırrı Levend'e göre ne zaman yazıldığı belli olmayan bu eser mensur yakarışların en güzel örneklerindendir. Yazarın mensur eserleri arasında, dil ve üslup bakımından en kusursuz eser sayılır. Vahit Türk eserle ilgili çalışmasında Suyima Ganiyeva ve Agah Sırrı Levend'in yayını karşılaştırmış ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi ve Paris Bibliothek National'deki nüshaları karşılaştırarak eser meydana getirmiştir (Türk,2017:1)

Çihil Hadîs

Cāmî'nin aynı addaki eserinin dörder mısralık kıtalar halinde 886'da (1481) yapılmış tercümesidir. Eser genellikle "Külliyat"larda yer almaktadır. Necib Asım tarafından Erbaîn Hadis Tercemeleri başlığı altında yayımlanmıştır. Nevāyî bu eserini Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir (Kut 1989: 452). Vahit Türk çalışmasında; çeviri yazılı metin, Türkiye Türkçesine aktarım, dizin, tıpkıbasım, bölümleri mevcuttur. Aşir Efendi nüshasını esas almıştır (Türk, 2017:31).

Nazmu'l-Cevāhir

Eser ile ilgili Eser, Hz. Ali'nin hikmetli sözlerinin rubailer şeklinde Çağatay Türkçesine aktarılması ve Türklerin bu sözlerden hisse almaları düşüncesiyle

oluşturulmuştur. Tanrıya hamd ve övgüyle başlar. Giriş kısmından sonra "Nesrü'l Leāl" e dönülür ve çalışmanın nasıl yapıldığı açıklanmıştır. Eser ile ilgili Vahit Türk çalışma yayınlamıştır (Türk, 2017)

Sirācü'l-Müslimîn

214 beyitten oluşan eser manzum bir akait kitabıdır. İslam dininin iman ve ibadet esasları üzerinde durulmuştur. Genel olarak Türkleri aydınlatmayı amaçlamıştır. Eser, Tanju Oral Seyhan tarafından makale olarak, Vahit Türk kitap bölümü olarak çalışmıştır (Türk, 2017:263).

Mahbûbü'l-Kulûb

Nevāyî'nin ölümünden hemen önce 1500-1501 yılında yazdığı siyasetname-nasihatname türü bir eserdir. Giriş bölümünden sonra üç ana bölüme ayrılmış ve her bölüm de kendi içinde çeşitli başlıklarla oluşturulmuştur. Birinci bölümde devlet görevlileri ile çeşitli meslek mensupları ele alınmış, olumlu ve olumsuz örneklerle makam sahiplerinin nasıl olmaları ve nasıl olmamaları gerektiği anlatılmıştır. İkinci bölümde insan hayatında önem arz eden konular üzerinde durulmuştur. Son bölüm ise yüz yirmi yedi "Tenbih" içerir (Türk, 2023:18). Eserin tespit edilen yirmi altı nüshası vardır. Paris Bibliotheque National Blochet Kataloğundaki nüshası en eski nüshadır. Zuhal Kargı Ölmez bu nüshayı esas alarak doktora çalışması yayınlamıştır (Kargı-Ölmez,1993:9-17).

Tarihî Eserleri

Tārîh-i Enbiyā vü hükemā

Eser üzerine doktora çalışması yapan Ayşehan Deniz Abik şu bilgileri vermektedir: Tārîh-i Enbiyā vü hükemā üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Adem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar peygamberler ve kıssalarından ikinci bölümde abidlerden; Bersisay, Şem'un Abid, Cerih, üçüncü bölümde hakimlerden; Lokman, Pisagor, Camasb, Hakim, Bokrat Hakim, Bokratis, Eflatun, Aristetalis, Belinyas, Batlimus, Büzüremihr isimli kişilerden söz etmiştir (Abik, 1993:13-15)

Tevārîh-i Mülûk-i Acem

Tevārîh-i Mülûk-i Acem'de İslam öncesi İran hanedanları, geleneksel sınıflamaya uygun olarak "Pîşdādîler", "Keyānîler", "Eşkānîler" ve "Sāsānîler" şeklinde dört tabakaya ayrılmış; bunlara mensup 72 hükümdar, kronolojik sırayla ve haklarındaki bilgiler belli bir sistem dāhilinde düzenlenerek tanıtılmıştır. Eserin sonunda Hüseyin Baykara'ya ithafen yazdığı kasidede de Nevāyî, bir Türk hükümdarları tarihîni yazacağını; içerik ve biçimini de tarif ederek anlatmaktadır (Altun, 2020:2). Eser Batı Türkçesine çevrilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinde bir yazma nüshası bulunmaktadır. Ayşehan Deniz Abik çalışmıştır (Abik, 1993:21).

Belge Nitelikli Eserleri

Vakfiye

Eser, Vahit Türk tarafından yayıma hazırlanmış ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır. Oldukça varlıklı ve hayırsever bir kişi olan Nevāyî, kurduğu medrese ve hayır kurumlarının yaşaması için 1481 yılında Vakfiye adlı eserini yazıp vakıf şartnamesiyle bütün gelirini vakfa devretmiştir. Bu eserde medreselerinde görev yapan müderrisler, öteki görevliler ve öğrencilere yıllık ödenecek ücretler açık açık belirlenmiş ve bunların hangi kaynaklardan karşılanacağı da gösterilmiştir (Türk,2023:20)

Münşeāt

Nevāyî tarafından değişik kişilere yazılan mektup ve inşa örneklerinden oluşmaktadır. Mektupların hitap kısımları bulunmadığından kimlere yazıldıkları belli değildir. Ancak bazılarının içeriklerinden kimlere yazıldıkları anlaşılabilir. Her mektubun bir kişiye yazıldığını düşünmek de yersizdir. Bunlar sanat göstermek üzere mektup türünde yazılan süslü nesir örnekleridir. Nevāyî eseri oluşturan yazıları ruk'a, nāme, mektup kelimeleriyle ifade eder (Abik, 1993:21). Ayşehan Deniz Abik eser üzerine doktora çalışması yapmıştır (Abik, 1993).

İKİNCİ BÖLÜM

GÖK CİSİMLERİ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR VE FEVÂİDÜ'L KİBER'DE GÖK CİSİMLERİ

Bu bölümde kozmoloji ile ilgili genel kavramlar hakkında bilgi verilecek ve bu kavramların Fevāyîdü'l Kiber 'de geçen örnekleri üzerinde Nevāyî'nin gök cisimlerine bakış açısı incelenecektir. Kavramlar tasnif edilirken genel olarak gök ve göğün katlarını anlatan sözcükler (Felek,eflāk,āsumān/āsmān,sipihr,çerh,tarem,arş,gerdan/gerdun); gezegen ve yıldızlar(Ay;mah/meh,kamer,hilāl,Güneş;aftab,mihr,kuyaş,başık,hurşîd,kün,yıldız/yulduz; kevkeb/kevakib, necm/encüm, ahter, sitāre, şihāb,keh-keşān Utarîd, Zühre, Merih/Behrām, Müşteri, Zühal) başlıklandırılmış Fevāyîdü'l Kiber 'de geçen örnekleri ile verilmiştir.

II.1. GÖK KAVRAMINI ANLATAN SÖZCÜKLER

II.1.1. Felek Kavramı

İsmail Parlatır Osmanlı Türkçesi sözlüğünde feleği, yuvarlak, kütük, kızak (Parlatır, 2006: 447), Devellioğlu felek kavramını gökyüzü sema (Devellioğlu, 2017:292), Şemseddin Sami, her bir seyyareye mahsus gök tabakası olarak anlamlandırmışlardır (Sami, 1989:1004). Kutadgu Bilig'de ise felek için zamane ve devran kelimeleri kullanılmıştır (Şimşek, 2019:34).

Felek; gök demektir. Cem'i eflaktir. Eskilere göre felekler dokuzdur. Her semada bir yıldız tasavvur edilmiştir. Bu yedi seyyar yıldızdan her birinin dünyaya ve dünya üzerindeki canlı cansız her şeye hākim ve müessir olduğu farz olunmuş, her yıldız az çok uğurlu, uğursuz sayılmış ve her birinin hususî tabiatları, hākim olduğu iklimleri, hākimiyet saatleri olduğu sanılmış, işte bu sebeple dünyada olup biten her şey feleğe isnād olunmuştur (Onay, 2021: 157).

Felek, gökyüzü için kullanılırken, eflāk genellikle içinde ay, güneş yıldızlar ile kullanılmaktadır. Ön Asya'nın yüksek kültürlerine göre felek, durmadan üzerimizde dönen gök kubbesi idi. Arap ve İran kültürleri bu dönüş haline çerh-i felek, Türkler ise gök çığrısı demişlerdir. Acun eski Türkçede, dünya aynı zamanda felek ve zaman (ödlek) anlamlarına

da gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud zamane, eyyām-ı zaman, umur-ı zaman anlamlarında da kullanmıştır (Ögel, 2014:196, 307-311)

Felek kelimesi gökyüzü, semā; talih, baht, kader; her gezegene mahsus gök tabakası anlamlarına gelir. Eski inanışa göre felekler dokuzdur ve bu, Batlamyus sistemden çıkarılan bu düşünceye göre, dünya kāinatın merkezidir. Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar iç içe geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı ve dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi feleğin gezegenidir (Pala, 2022: 149).

Eski inançlara göre, kāinatın merkezinde bulunan ve hareketsiz duran dünyanın etrafını soğanın zarlarına benzer şekilde üst üste kuşatmış gök tabakalarının her biri ayrı ayrı birer yıldıza mahsustur. Felekler dünyaya yakınlıklarına göre şöyle sıralanmış olup ilk yedi felekte şu yedi gezegen (Seb'a-i seyyāre) bulunmaktadır: Birinci felekte ay, ikincide Utārid (Merkür), üçüncüde Zühre (Venüs), dördüncüde güneş, beşincide Mirrîh (Merih, Mars), altıncıda Müşteri (Bercis, Jüpiter), yedincide Zühal (Keyvan); sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir (Kurnaz, 1995,306-307).

Osmanlı edebiyatında temel teşkil eden gökyüzü felekler ve yaratılış ile ilgili tasavvurlar bazı İlk Çağ filozoflarının görüşleri ile birlikte, Kur'ān'da geçen bazı ayetler ve Hz. Muhammed'in hadisleri ve ona isnad edilen diğer pek çok sözler daha sonra gelişen kısmen Hint kaynaklı tasavvuf görüşlerinin ve İsrailiyat'ın karışmasıyla oldukça geniş bir nazariyeler silsilesi oluşturmuştur. Eskilere göre felek yahut gökyüzü iç içe geçmiş dokuz çadır veya kase gibi, yahut yine iç içe sıralanmış soğan kabukları gibi tasavvur edilmekteydi. Her tabaka sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte devirlerini, ayrı ayrı çarklar gibi farklı süratlerde gerçekleştiriyorlardı (Şentürk, 1994: 132-136).

Eski çağlardan bu zamana kadar felek hakkında birçok araştırma yapılmış ve birbirinden farklı teoriler ortaya atılmıştır. Bunlardan en dikkat çeken teoriler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Kutluer çalışmasında Kaya'dan şu cümleleri aktarır: "Felek kavramının İslām felsefesinde, özellikle de Fārābî'nin ortaya koyduğu sudûr teorisinde önemli bir yeri vardır. Eflātun'un "ideal şekil" dediği küreden meydana gelen, daima dönen, ruha sahip, dolayısıyla canlı ve akıllı olan gökler alemiyle Aristo'nun ay altı ve ay üstü alemi ayırımına dayanan kozmolojisi İslām filozoflarını çok etkilemiştir." Aristo'ya göre ay üstü alemindeki felekler beşinci bir unsur olan esirden (aithera) meydana gelmiştir ve hareketleri dairevîdir. Esir,

zıddı olmayan ve değişmeye uğramayan, gerek nitelik gerekse nicelik bakımından dönüşüm geçirmeyen son derece hafif bir maddedir. Bu sebeple dört unsurdan oluşan ay altı aleminin mekaniği ile esîrden oluşan feleklerin mekaniği tamamen farklıdır. Arzın merkezde ve hareketsiz durduğu, feleklerin ise onun etrafında dairevî şekilde hareket ettiği alemin şekli de küredir (Kutluer,1995: 303-306).

Şekil 1: Aristoteles'in evren modeli

Ya'kūb b. İshak el-Kindî, muğlak bir ifadeyle feleği "ezelî olmayan sûret sahibi unsur" şeklinde tanımlar. Ona göre feleklerin konum ve hızları yeryüzündeki oluş ve bozuluşun yakın sebeplerini teşkil eder. Dört unsurun etkilenmesi sonucunda meydana gelen bu değişmeler iklimlerde, türlerde, ahlāk ve karakterlerde farklılığa sebep olur. Ancak ay altı ve ay üstü ālemlerini birbirine bağlayan sistem, kāinata bu düzeni koyan Allah'ın irade ve yönetiminden bağımsız değildir; çünkü felekler bu yüce kudret karşısında secde halindedir ve onların secdeleri itaat anlamına gelir (Kutluer, 1995: 303-306).

Fārābî ise Allah ile alem ve göklerle yer arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalıştığı sudûr teorisinde küre yahut gök cisimleri (el-ecrāmü's-semāviyye) adıyla andığı felekleri, cisimleri yanında akıl ve ruhları da (nefs) bulunan dairevî hareket halindeki varlıklar olarak tanımlamıştır. Allah'tan sırasıyla sādır olan on aklın kendileri hakkındaki bilgisi dokuz feleğin cisim ve ruhunun varlık kazanmasına yol açar; böylece bir felek kendine ait cisim, ruh ve akıldan meydana gelmiş olur. Feleğin hareketi dāimîdir ve ayrıca başından beri sahip olduğu sûretin başka bir sûrete dönüşmesi de mümkün değildir. Felek varlığının bir cisim ve bir ruhtan meydana gelişine bakarak onu ortaya çıkaran bu cevherleri madde ve sûrete benzetmek kabilse de feleklerin madde ve sûretten teşekkül eden cisimlere göre noksanlıktan çok uzak, daha mükemmel birer varlık oldukları söylenmelidir (Kutluer, 1995: 303-306).

Fārābî'nin sistemini ana hatlarıyla takip eden İbn Sînā, özellikle eş-Şifā adlı eserinin tabîiyyāt bölümündeki "es-Semā ve'l-ālem" kısmında feleklerin mahiyeti üzerinde ayrıntılarıyla durmuştur. Ona göre de felekler, ay altı alemindeki dört unsurdan meydana gelen cisimlere karşılık beşinci unsurdan meydana gelmişlerdir. Aristo'nun esîr kavramına tekabül eden bu beşinci unsur, dört unsurun zıddı bile sayılmaması gereken tamamen kendine has özelliklere sahiptir (Kutluer, 1995: 303-306).

Rāzî'ye göre felekler meleklerin menzili ve meskenidir; melekler de kesif cisimler değil felek cismini yöneten ruhanî sûretlerdir. Böylece Rāzî, felsefî kozmolojinin felekiyyāt ile melekiyyātı birleştiren metafizik yönünde Fārābî-İbn Sînā geleneğiyle uzlaşmış olmaktadır (Kutluer, 1995: 303-306).

Batlamyus, "Gökyüzünün iç içe geçmiş 8 küreden oluştuğunu, gezegenlerin ve diğer gök cisimlerinin bu kürelere asılı bir şekilde yerin etrafında devinim yaptığını" iddia etmiştir (Kaya, 2019: 25).

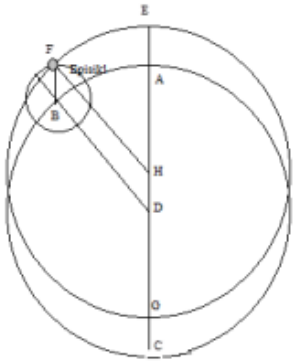

Şekil 2: Batlamyus'un Geometrik Modeli

Batlamyus'un teorisini eleştiren Nasîrüddîn Tûsî yer merkezli yeni bir gezegen modeli tasarlamıştır (Kaya, 2019: 25).

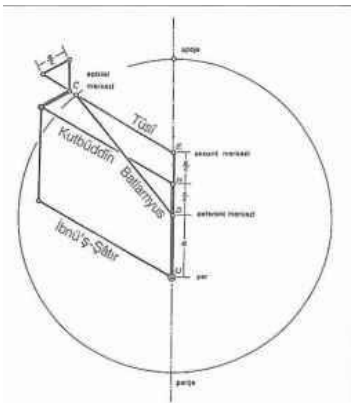

Şekil 3: Nasîrüddîn-i Tûsî'nin dört gezegen modelini gösteren bir şema

Kutbeddîn Şîrazî, Batlamyusçu gezegen modeline atıfta bulunularak devam edegelen yanlışlıkları eleştirmiş ve alternatif bir model üzerinde durmuştur. Güneşin hareketini ve gezegenler arasındaki ilişkiyi vurgulayarak çağdaşlarının aksine Merkür hariç tüm gezegenleri kullandı (Kaya, 2019: 25).

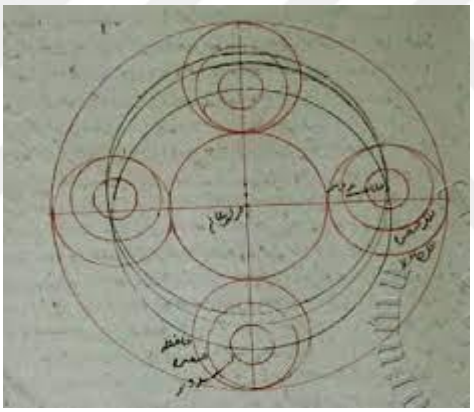

Şekil 4: Kutbeddîn Şîrāzî'nin Gezgenlerle İlgili Teorisi

Erzurumlu İbrahim Hakkı Mārifet-nāme adlı eserinde verdiği bilgiler şöyledir:

Kāinatın yaratıcısı Allahü Teālā eflāk ve anasırı toprağa varıncaya kadar lahana yaprakları gibi iç içe küreler halinde büyüğü küçüğünü her yönden çevreleyip boşluk kalmamak üzere tek küre gibi bütün varlıklar ālemini büyük bir nizam ve hikmet üzere yaratmıştır. Eflāk ve anasırın bu şekilde olduğunu Müslüman ilim adamları ve din ālimlerinin çoğu kabul etmişlerdir. Eflāk, yani felekler, gökler soğan gibi içiçe dokuz tabakadır. Bunlara ecrām-ı aliyyat veya ecrām-ı esiriyye denir. Göklerden sonra ālemin merkezine kadar dört tabaka halinde anasır-ı süfliyyat (ateş, hava, su, toprak) vardır. Göklerin en büyüğü Felek-i Atlastır. Cihanı her yönden çevreler ve zamanın vakitlerine yardımcıdır. Diğer gökleri hükmü altına alıp yirmi dört saatte bir kere yıldız ve gezegenler

ile doğudan batıya doğru döner. Bütün gökler Atlas feleğinin hareketine bağlı olarak döner. Dokuz feleğin sonuncusu Ay feleğidir. Ay feleği semā boşluğunu ve Dünyayı ve ikisi arasında olanları her yönden çevrelemiş ve anasır-ı erba'a da sırasıyla felek-i Kamer'in altında yer almıştır. Her durumda çevreleyen taraf üst, alemin merkez tarafı alt kabul edilir. Ayakta duran şahsın başı Ay feleği tarafına, ayağı alemin merkezi tarafına doğru olduğu açıktır. Dokuz felek içindekiler saf, parlak ve şeffaf olup saflıklarının çokluğundan bunlara bazen billuri, bazen cemādi, bazen de ābi demişlerdir. Göklerin ve anasırın aralarında fazlalık veya salt boşluk olmadığında ilim adamları ittifak etmişlerdir. Fakat felek-i a'zamın ötesini eski hükemā maddi olmayan bir boyut, kelām ālimleri ise mevhûm bir boyut olarak tābir ve tefsir etmişlerdir. Bütün feleklerin (dokuz felek) tāyini, göklerdeki olayların açıklanmasına kāfi gelmeyince astronomi ālimleri yedi gezegenin hareketlerini incelemeye başlamışlar. Gezegenlerin düz giderken birden duraklayıp yavaşladığını, bazen süratlenip, bazen geri döndüğünü, bazen ışıklarının azalıp bazen çoğaldığını, bazen yere yakın bazen uzak olduklarını, Ay ve Güneş tutulmalarının da her zaman aynı olmayıp bazen tam bazen eksik olduğunun görmüşlerdir. Bütün feleklerin içinde Arz'a şāmil olan veya olmayan, merkezleri ve kutupları aynı veya farklı ve incelik ve kalınlıkta aynı veya farklı olmak üzere çeşitli cüz'i felekler kabul etmek ihtiyacını duymuşlardır. Bu feleklere ikinci felek, tedvir feleği gibi isimler vererek bir bedenin organları gibi düşünmüşlerdir. Şimdi biz O Bedi'üs-semāvāt ve'l- Arz olan Sāni-i Hakim hazretlerinin sanatının inceliğini ve hikmetinin hakikatini anlamak isteyen tāliblere dokuz feleğin tamamını aşağıda gösterilmiştir (Hakkı,1987:97-98).

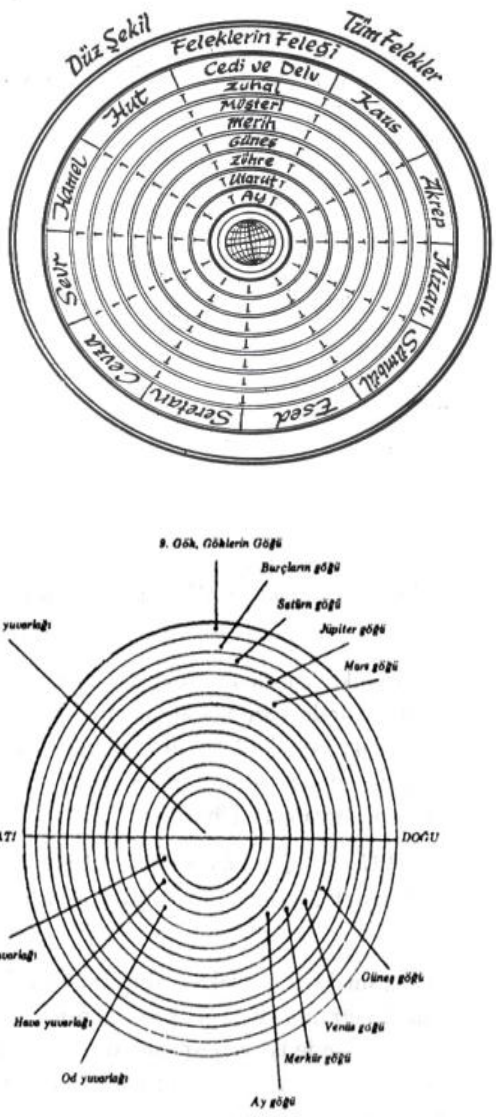

Şekil 5: Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz. Mārifet-nāme eserinde feleklerin şekli

Ali Şir Nevāyî'de Felek Kavramı

Ali Şir Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında felek kavramını birçok beyitte kullanmıştır. Nevāyî felek için felek-i bukālemun, zāl-i felek (yaşlı felek), gibi sıfatlar yanında kozmolojide kabul edilen biçimiyle dokuz felek, yedi felek sözcüklerini de kullanmaktadır. Felek kavramı Nevāyî için olumlu bir kavram değildir. Divan şiirinde felek, insanın başına gelen acı ve sıkıntıların sebebi, devamlı şikayet edilen ve sanki bir iradesi olan canlı bir varlık gibi görülür. Feleğin yaşantımızı belirlediğine inanılır, çünkü felekler durmadan döner ve bu dönüş sırasında ortaya çıkan olaylar insanın kaderinin bir parçasıdır. Bu yüzden, felek divan şiirinde önemli bir rol oynar.

Nevāyî de aşağıdaki beyitte altı yönün (ön, arka, sağ, sol, yukarı, aşağı) hepsinin düşman olduğunu felek karşısında yaşının altmış veya yetmiş olmasının fayda etmediğini aslında ne kadar tecrübeli bile olsa işe yaramadığının altını çizmektedir.

‘Adüvdür altı cihetdin maña çu yitti felek
Ni sûd yaşım eger altmış u ger yitmiş (254/5)

Gökler dönerken, yıldızları ve burçları da beraberinde döndürmektedirler. Bunların her biri kendilerine has tabiatları, hākim oldukları iklimler ve tesir ettikleri saatler itibarıyla insanların hayatlarında önemli rol oynarlar. Bu sebepten gökyüzü, meydana gelen hādiselerin müsebbibi olarak görülmüş ve devamlı ondan şikāyet edilmiştir (Deniz,1992: 15). Nevāyî’ye göre felek kimi zaman başına yıldızlardan saf inciler saçar, kimi zaman ise gamdan çiğ yağdırır.

Saçsa encümdin felek başıñga yüz miñ dürr-i nāb
Jāle-i gam bil ki yagdurgay bir āfetlıg sehāb (43/1)

Felek şairler tarafından merhametsiz, vefasız, zalim ve kindar olarak tanımlanmaktadır. Aşağıdaki beyitte de şair felek-i bukālemun diyerek feleği bukalemuna benzetmiştir. Şair, feleğin ne bir ahenk ne de bir kanun tanıdığını, insanların hayatını keyfi olarak etkilediğini ifade eder. Bu beyit, şairin feleğe karşı duyduğu isyan ve şikayetin bir örneğidir.

Bi-vefādur felek-i bukālemun
Sāz u āhengige yok bir kānun (689/15)

Nevāyî feleği çeşitli kavramlara benzeterek beyitlerinde kullanmıştır. Aşağıdaki beyitte feleği, zāl kelimesiyle beraber kullanarak onu yaşlı bir kadına benzetmiştir. Bu durumda da evlenmeye münasip olmadığını eğer evlendiyse boşanması gerektiğini belirtmektedir.

İy Nevāyî çu irür zāl-ı felek hısmga hasm
Ger nikāh olsa talāk it yok ise kılma nikāh (106/7)

Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar iç içe geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı ve dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte Ay olmak üzere Utarit (Merkür), Zühre (Venüs), Şems (Güneş), Mirrih (Merih, Mars), Müşteri

(Jüpiter), Zuhal (Satürn) gezegenleri bulunur. Sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir. Dokuzuncusu da cisimden arınmış olan bütün felekleri saran en büyük, en yüksek felektir ki felek-i atlas, felek-i azam (en büyük felek), felekü'l eflāk (felekler feleği) adıyla anılır (Pala, 2022: 149). Nevāyî beyitte ahının oldukça şiddetli olduğunu bu yüzden dokuz göğün başının üzerinden geçirtip sonunda şaşırmışlara kakül ettiğini söylemektedir.

Ötkerip tokkuz felek başıdın āhım dudını
0l müvellehlerga anı perçem ittiñ 'ākıbet (76/3)

Kārun, Hz. Musa (a.s) zamanında yaşamış, çok zengin ve kibirli bir kişiymiş. Allah'ın kendisine verdiği serveti, Onun yolunda harcamak yerine, kendisine bir üstünlük sağladığını sanıyormuş. Hz. Musa (a.s) ve Hz. Harun (a.s) ona Allah'ın emirlerine uymasını ve zekātını vermesini söylediklerinde, onlara karşı çıkmış ve isyan etmiştir. Allah da onu ve hazinelerini yerin dibine gömmüştür. Böylece, Kārun'un dünyadaki bütün serveti ve şanı yok olmuştur. Nemrūd ise, Hz. İbrahim (a.s) zamanında yaşamış, çok zengin ve kibirli bir zalim kralmış. Hz. İbrahim (a.s) onu Allah'a davet ettiğinde, ona inanmayıp alay etmiş ve onu ateşe attırmıştır. Ancak Allah, Hz. İbrahim'i ateşten korumuş ve Nemrūd'u küçük düşürmüştür. Nemrūd, daha sonra bir sineğin burnuna kaçması sonucu ölmüştür. Beyitte de bu iki hikayeye telmih yapılmıştır. Nevāyî, sonunda felek Nemrūd'un mavi tahtını, makamını ve Kārun'un hazinesini yok etti diyerek dünyanın geçici ve aldatıcı olduğunu, insanın feleğe karşı güçsüz olduğunu ve ahirete hazırlanması gerektiğini vurgulayarak dünyadaki üstünlüklerimizin bir gün son bulacağını anlatmaktadır.

Nidür uçmak cāh ile āhir felek Nemrūd'nıñ
Āsmānı taht u cāhın genc-i Kārūn kıldı la (34/6)

Aşağıdaki beyitte Nevāyî serv-i felek-fersāy ifadesini kullanmıştır. Boyun münasebet kurulduğu unsurların başında servi gelir. Boy, uzunluk, incelik ve düzgünlük bakımından serviye benzetilir. Birçok beyitte istiare yoluyla, boy zikredilmeden onun yerine kullanılır ve sevgilinin adı durumundadır (Sefercioğlu,2001: 214). Aynı zamanda, servi ağacının yalnız ve karanlık bir ortamda bile güzelliğini koruması, sevgilinin de zorluklar karşısında güçlü ve dimdik duruşunu yansıtır. Şair beyitte orta boya sahip, feleği mahveden serviye yani sevgiliye ihtiyaç duyduğunu söylemektedir.

Kamet-i ra'na ara ger i'tidali bolsa bes
Hacet irmes istemek serv-i felek-fersāynı (658/5)

Divan edebiyatında felek ve at kavramları arasında ilgi kurulmuştur. Nevāyî de beyitte şeh-süvār-ı felek sıfatını kullanarak feleği ata iyi binen olarak tanımlar.

Çābüküm rahşını meydānga yana sürdi çakın dik
Şeh-süvār-ı felek örgen kilip āyin-i celādet (79/3)

Kalu Bela, Arapça, iki ayrı kelime, "evet, dediler" manasına gelir. Bu ifade, Kur'ân-ı Kerim'deki A'raf Suresi'nin 172. âyetinde yer alır: "Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik, demeyesiniz diye, Rabbin ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini aldı, onları kendilerine şâhid tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da) Evet (Rabbimiz olduğuna) şahit olduk dediler." Allah'ın ruhlardan aldığı bu misak için, şu tâbirler kullanılır: Bezm-i elest, bezm-i ezel. Sûfilere göre, her insan, kabiliyetine ve yeteneğine göre, amel etmesi bakımından, hâl diliyle her ân, "sizi yetiştiren, bakan, geliştiren, büyüten Ben değil miyim?" sorusu tekrarlanmakta ve herkes, hal diliyle "evet" demektedir. Bu dünya, elest bezminde, Allah'a verilen sözün tutulup tutulmadığının denendiği bir sınama yeridir (Cebecioğlu, 2015: 190). Nevāyî'ye göre feleğin daima döndüğü, dünya içindeki insanlar birer kuldur. Aslında rehin hayatı yaşayan insanlar, Hak Teala tarafından önceden verdikleri söz yüzünden imtihan edilmektedirler. Bu imtihan ancak öldükten sonra son bulacaktır. Burada feleği gergende kavramı ile ele alır ve feleğin dönme hareketini tasvir eder.

Sini kıldı felek-i gerdende
Dehr ara bir girev-i erzende (689 /250)

Behmān İran şahlarından birinin adıdır. Şah-ı felek-cah ile bahsettiği kişi Hz. Muhammed (s.a.v)'tir. Çünkü rütbesi en yüksekte olan kişi evrende sadece odur. Peygamberimiz en yücedir, önemli bir padişah olunsa bile en yüce kan Hz. Muhammed (s.a.v)'e aittir.

Ayt ol şāh-ı felek-cah kanı
Yoksa Behmān u fülān şah kanı (689/150)

II.1.2. Eflāk

Batlamyus'tan gelen eski astronomi anlayışına göre felek dünyayı çevreleyen iç içe dokuz kubbeden meydana gelmiştir, aynı zamanda yedi kat olarak da tasavvur edilir. Böyle

kat kat düşünüldüğünden genellikle eflāk ve felekler diye çoğul şeklinde geçer (Kurnaz, 1995: 306-307). Devellioğlu'na göre eflāk, semalar, felekler, gökler, küreler zamanlar demektir. Aynı zamanda mecaz anlamda talihler, kaderler anlamına da gelmektedir (Devellioğlu, 2017:233). Felek divan edebiyatında kullanılan mazmunlardan birisidir. Felek anlamını karşılayan eflāk, āsumān, āsmān,sipihr,çerh gibi birçok kavram kullanılmıştır.

Ali Şir Nevāyî'de Eflāk Kavramı

Nevāyî feleğin çoğulu eflāk sözcüğünü beyitlerinde; dūd-ı eflāk, mihr-i eflāk sıfatlarıyla beraber ele almıştır. Aynı zamanda başına gelen belaların sebebini dokuz feleğe bağlayarak eflāk kavramını olumsuz değerlendirir. Türk edebiyatında, feleğe dert yanmayan bir şair neredeyse bulunmaz. Şairler, çoğunlukla kaderin önlerine çıkardığı engeller karşısında çaresiz kalmış. Yaşadıkları zorlukları, feleğin dönüşüne ve onun yazdığı kaderin sınavlarına atfederek beyitlerinde işlemişlerdir.

Ser-geşte kelime anlamı olarak şaşkın başı dönmüş şeklinde tanımlanır. Aşağıdaki beyitte şair, gökyüzündeki Güneş'i sürekli dönme hareketi yaptığı için başı dönen bir aşığa benzetmiş, bu düşkün aşık ise ona göre bir gün toprak olacaktır.

Zihî yoluñda bir üftāde ādem-i hākî
Hevā-yı 'ışkıña ser-geşte mihr-i eflākî (680/1)

Nevāyî aşağıdaki beyitte eflāk ile dūd sıfatlarını beraber kullanmıştır. Şaire göre sevgilinin aşkının içinde başka bir ālemi vardır, bu ālemde ahı gökyüzündeki dumana, gözyaşları ise yıldızlara ulaşır.

Heva'yı 'ışkıñ ara özge 'ālemim bardur
Ki eşkim encüm irür āh dud-ı eflākim(430/4)

Nevāyî aşağıdaki beyitte kendine seslenir. Terazinin kefesindeki ağırlıktan bahseder ve ağırlığın sebebini kendi gamının konulmasına bağlayarak hüsn-i talil yapar. Diğer mısrada ise göğün yüksek olmasının nedenini sorarak istifham sanatı yapmıştır.

Nevāyîyā nige eflāk mürtefi' bolmış
Eger gamımdın imes vezn keffeside yiñil (390/7)

Gökyüzündeki melekler muma mumluk olduğunda pervaneler de çevresinde sürekli dönüp dururlar. Bu beyitte gökyüzü anlamına gelen iki kelime kullanmıştır. Eflāk ile gökyüzü, çerh ile de dönme hareketi kastedilmiştir.

Şemʿiñga legen bolgaç eflāk melāyikdin
Pervāneler urdılar tigreñde mükerrer çerh (111/4)

Aşağıdaki beyitte şair ona kötülükler ve belalar getiren feleğin denizde bir dalga olduğunu ve dalganın kıyıya vurması halinde kötülüklerin de yok olabileceğini düşünmektedir. Divan edebiyatında ve Kur'ān-ı Kerim'de sık sık deniz ve Allah birlikte işlenmiştir. Kur'ān-ı Kerim'den örnek olarak; ''Eğer yer yüzündeki ağaçlar kalem olsa, denizler mürekkep olsa ve yedi misli deniz de yedekte bulunup yazılsa, yine de Allah'ın sözleri bitmezdi. Doğrusu Allah güçlüdür, hakîmdir'' (Lokman/27). Yine başka ayetlerde: "Sizin yanınızda olan biter, Allah'ın katındaki bitmez, süreklidir'' (Nahl/96)

Veh ni külekdür ol bahrga kim
Mevciga tüşse yuyulgay eflāk (688/82)

Şair, dokuz feleğin huzurunda alçak olma nedenini elinde şarap ve şarap kadehi ile gelmesine bağlar. Nevāyî'nin dokuz felek olarak bahsettiği felek; felek-i atlas, felek-i azam adıyla da sıklıkla tanımlanan en büyük ve en yüksek felektir.

Kilür irdim ilgimde meylık sebū
Bolup tokkuz eflāk ileyimde pest(682/6)

Mihr, eflāk ve nücum kavramları gökyüzü ile ilgilidir. Sevgilisinin yüzünün güzelliğinde (güneşinde) her akşam can veren kişi feleğin yıldızlarını ışığı ile aydınlatır.

Her kim ki yüzüñ mihride cān birse her akşam
Eflāk nücūmın yarutur şem' mezarı (656/4)

Beyitte şair, başına yüz bela getirenin yine felek olduğunu düşünür fakat gerçeğin öyle olmadığını feleğin aslında korkusuz sevgili olduğunu söylemektedir. Feleği korkusuz sevgilisine benzetir. Sevgili daima aşığa eziyet eden ona ızdırap çektiren, başına bela getiren bir kişidir.

Yüz bela başımga yagdurgan didim eflāk imiş
Çunki tahkik iyledim ol meh-veş-i bî-bāk imiş (256/1)

II.1.3. Āsumān/ Āsmān

Âsumān kelime anlamı olarak "gök'' demektir. Farsça olan bu sözcük āsmān olarak da kullanılmaktadır. Âsumān, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Mitolojide, gökyüzü ve gök cisimleriyle ilişkili olarak düşünülür ve özellikle Türk boylarının gök tanrısına olan inancı ile bağlantılıdır. Ayrıca āsumān, Türk kültüründe huzur, sakinlik, güzellik ve dinginliği temsil etmektedir. Gök çarkına, Kâşgarî kök çıgrısı; Yusuf Has Hacib ise tezginç (dönen) demekdedir. Kâşgarî kök çıgrısı ibaresini, Arapça jalak (felek) olarak çevirmektedir (Esin,2001:43).

Ali Şir Nevāyî'de Āsumān/Āsmān Kavramı

Ali Şir Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında āsmānı gökyüzünü, gökyüzünün şeklini anlatmak için, gökyüzünde bulunan doğaüstü varlıkları ve gökyüzünün insanın başına türlü bela getirdiğini düşünerek beyitlerinde işlemiştir.

Gökyüzüne çıplak göz ile baktığımızda hafif kubbemsi bir şekil görmekteyiz. Nevāyî de gökyüzünün kavsinin nedenini aşk yükünü taşıyamamasına bağlar ve hüsn-i talil sanatı yapar.

Āsmān bolmadı çun 'ışk yükige hāmil
Teh-be-teh her biri kaddide nidin boldı hami (623\6)

Anasır-ı erbaa, "dört unsur, çarh unsur'' da denilen "toprak-hava-su-ateş'' öğeleridir. Varlık alemi bu dört öğeden ibarettir. Bu dört öğe, insanların karakter ve mizaçlarına hakim olarak kabul edilir (Pala, 2022:23). Beyitte şair nefsin sadece dört unsurdan yaratılmış olmadığını söylemektedir. Tevrat, Zebur, İncil, Kur'ān-ı Kerim dört büyük kitaptır.

Kur'ān-ı Kerim'de ''Ey iman edenler, Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman ediniz.'' (Nisa Suresi 136. Ayet) denmektedir. Beyitte de gökyüzünde dört tane amel defterinin tutulduğunu söyleyerek bu duruma telmih yapılmıştır.

Tört ‘unsur kaydıdın ta çıkmagay-sin nefs imes
Âsmānnı tört defterni tutay kim yād bil (387\3)

Atlas feleği yirmi dört saatte bir devrini tamamlar. Bu devir (dönüş) doğudan batıya doru olup, diğer felekleri de döndürür. Diğer feleklerin iki türlü hareketi vardır. Biri atlas feleği ile birlikte doğudan batıya, diğeri de bunun aksi olarak batıdan doğuyadır. Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi istikametinde dönmeye zorlar. Bu dönüş büyük bir özellik taşır. Kendi istikameti dışında dönüşe zorlanan sekiz felek, insanların talihleri, refah ve mutlulukları üzerinde değişken ve aksi durumlar ortaya koyar. İşte felekler üzerine şikayet etmenin nedeni budur ve “kahpe felek, dönek felek” gibi şikayetlerin aslı da dokuzuncu felek olan Atlas feleğinin ters dönüşü sebebiyledir. Dokuzuncu felekten sonra Allah ilminin başlaması, insanların kaderlerinden dolayı ettikleri şikayetleri bu feleğe yüklemelerine neden olmuştur (Pala, 2004: 149). Bu beyitte başına gelen belaların sorumlusunun felek olarak gören Nevāyî, āsumān kelimesini sadece gökyüzü anlamında değil kader anlamında da kullanmıştır.

Dime ol ay 'arızın körsep urar başıñga tig
Her bela kilse başımga āsmāndın körge-min (498\7)

’’Āh’’ ifadesi, divan şiirinde aşığın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman olarak düşünülür. “Āh” denildiği zaman, ağzından buğunun göğe doğru yükselmesi nedeniyle “mazlumun ahı yerde kalmaz/çıkar aheste aheste” atalar sözüne konu olmuştur. Böylece āh ateşi gökte yükselir ve Allah katına ulaşır. Aşık bazen öyle ateşli bir ah eder ki onun ateşinden gökte yıldızlar, ay ve güneş tutuşur, yanar (Pala, 2022:10). Nevāyî de ahının çok şiddetli olduğunu ve gökyüzünde herkesin gördüğü bulutlar bulut değil kendi ahı olduğunu tasavvur etmektedir. Ahını bulutlara benzetir ve hüsn-i talil sanatı yapar.

Savug āhım bürudet saldı ‘alem içre kış irmes
Bulut yok dūd-ı āhımdın körünmes āsmān her dem (413\6)

II.1.4. Sipihr

Divan şiirinde sıkça karşımıza çıkan mazmunlardan biri olan gökyüzü; "felek, çarh, āsumān, sipihr, gerdûn, atlas" gibi kavramlarla ifade edilir. Gökyüzünün en sık kullanılan karşılığı olan felek, sözlüklerde: "gökyüzü, dünya, ālem, talih, baht, kader, her gezegene

mahsus bir gök tabakası, askeri müzikte bir zilli alet, yuvarlak kütük" şeklinde tanımlanmaktadır (Karaduman,2020:277).

Ali Şir Nevāyî'de Sipihr Kavramı

Nevāyî divanında siphr ile beraber birçok kavram kullanmıştır. Günbed ve kavs kavramlarını kullanarak gökyüzünün şeklini tasvir etmiştir. Sikizinçi siphr ile hem kozmolojik hem de İmam Rıza'dan bahsederek dinî bilgi vermektedir. Siphr ile cām ve hilāl sıfatlarını da aynı beyit içinde kullanmaktadır. Şaire göre gökyüzünde hayret edilecek birçok güzellik ve kötülük vardır bunlara ancak şarap içerek dayanacağından bahsetmektedir. Aynı zamanda közgü, āyine, mirat metaforlarını kullanarak tasavvuf düşüncesini anlatmaktadır. Sipihr eyvan sıfatını aynı anda kullanarak gökyüzünün yüksekliğinin yüceliğinin altını çizmiş ve onu bir saraya benzetmiştir. Ayrıca Nevāyî sipihr ile zulm işleyerek yeniden olumsuz anlam yüklemektedir.

Nevāyî'ye göre bu dünyadaki hakikatleri görmek akıl ile değil gönül ile mümkündür. Aklı devreden çıkarıp gönül gözüyle bakmasını sağlayan ise ona göre şaraptır. Beyitte, şarap içmeden bu feleğin içinde duramayacağını çünkü kainattaki her şeyin hayret sebebi olduğundan bahsetmektedir.

Sipihr günbedi içre n'itip kadeh içmey
Ki boldı mûcib-i hayret bu kār-hāne maña (17\6)

Divan şairlerinde olduğu gibi Nevāyî'de de başına gelen olumsuzlukların sebebinin felektir. Bu yüzden sipihri zulm veren olarak nitelendirilir. Daima zulm, cefa, eziyet, mihnet kelimeleriyle beraber anmaktadır. Yukarıdaki beyitte olduğu gibi bu beyitte de feleğin zulmüne dayanmanın tek çaresinin şarap olduğunu çünkü bu duruma akılla değil ancak aşkla tahammül edilebileceğini söyler.

Sipihr zulmiga yok çare badedin özge
Bu işte 'akldın irmes tahammül iylemekim (435\6)

Divan edebiyatında sevgilinin güzelliği tasvir edilirken pek çok mazmun yapılır. Sevgilinin ağzı goncaya, dişleri inciye, burnu hokkaya, kirpikleri ok ve kılıca, gözleri bademe, kaşları yay ve hilale, saçları renk olarak geceye şekil olarak yılana, boyu ise serve benzetilmektedir. Sevgilinin yüzünün aşığa verdiği duygular bakımından bayram olarak

tasavvuru kaşın bayramın başladığının işareti olan hilāl-id olarak vasıflandırmasına sebep olur. Bu tasavvurda eskiden, hilāle bakarak ramazanın bitip bayramın başladığının tespiti hadisesi yapılırmış (Sefercioğlu, 2001:163). Nevāyî de bu beyitte sevgilinin kaşını hilāle benzetir. Bayram zamanı sevgilinin kaşı yüzünden hilāl ortaya çıkmaz. Sevgilisinin kaşlarını över.

Zülf ara kaşıñ körüngeç bolmadı zahir hilāl
Şām-ı 'id anı sipihr üzre firāvān istedim (456\4)

Nevāyî'nin tasavvur ettiği kadeh camdan yapılmıştır ve bakıldığında karşı tarafı yansıtır. Bu da aslında Nevāyî'nin tecelli fikrini yansıtmaktadır. Allah'ın yarattığı güzellikler nakıştır kadeh ise güzellikleri gösterdiği için aracıdır. Şairin tecelli fikri ise Mülk aleminde cereyan eden tecelli sürecini üç aşamada veya üç farklı şekilde ele almıştır. Birinci tecelli olayında Allah'ın zatını mazāhir yani eşyanın çıktığı yer olduğunu iddia etmiştir. Başka bir tabir ile mümkinler Allah'ın zatına karşı cilve eyleyerek ortaya çıkmıştır. İkinci tecelli gerçeğinde ise Zat'ın cünbüş etmesi veya hareket göstermesiyle kāinat ortaya çıkmıştır. Meselenin üçüncü aşamasında ise Allah zat, isim ve sıfatlarıyla mümkinler üzerine tecelli ederek varlıkları vücuda getirmiştir. Buna bağlı olarak da Nevāyî, Allah Teala'nın, kendisini tanımak için mümkinleri bir vasıta olarak yarattığını ileri sürmüş ve yaratmanın da zarûri olduğunu dile getirmişir. Böylece Nevāyî'nin, tecellî süreciyle vücuda geldiğini ileri sürdüğü varlıkla ilgili bütün görüşleri, Allah'ın varlığının delili olarak da ortaya çıkmaktadır (Ahmadoğlu, 2016: 75).

Sipihr cām-ı hilāliga cilve birdi meger
Ki bade zabt ite almaş neşat külgüsin (479/2)

Sipihr yüksekliği, görkemi ve yüceliği itibariyle saraya benzetilmektedir. Aşık, seven, daima aşık olan tiptir. Sevgiliden daima lütuf bekler. Sevgiliye ait bir özellik, bir bakış, bir söz aşığın kendinden geçmesine sebep olur ve onu sarhoş eder. Sevgiliye canını verecek kadar cömerttir. Ondan gelen her türlü eziyete katlanır (Pala, 2022: 47). Nevāyî de beyitte bu durumu işleyerek bela sevgiliden gelse bile aşığın bunu hiçbir zaman kabul etmediğini kabul etse bile bundan şikayet etmediğini anlatır.

İş bezmin iy köñül mey-hāne eyvānıga çik
Kim belā taşa yagar her dem sipihr eyvanıdır (480\6)

Gökyüzündeki gül renkli bulutlar her yöne düşer, fakat bunlar bulut değil şairin kendi gözyaşlarının feleğe yansımasıdır. Bulutların oluşumunu kendi gözyaşlarının bir yansıması olarak gördüğü için hüsn-i talil sanatı yapmıştır. Divan şiirinde ayna metaforu genellikle tecelli düşüncesinin somut bir aracı olarak kabul edilmektedir. Ali Şir Nevāyî de ayna metaforunu şiirlerinde oldukça sık kullanır. Közgü, āyine, mirāt gibi farklı sözcüklerle aynı düşünceyi anlatır (Toprak,2021:162-163). Nevāyî'ye göre bu dünyadaki varlıkların hepsi birer yansımadan ibarettir. Dünyada var olan her şeyin Allah (c.c)'ın tecelli ve tezahürlerinden başka bir şey değildir. Bütün güzelliklerin asıl sahibi şüphesiz ki Allah(c.c)'dır.

Sipihr üzre imes gül-gûn bulut her sarı kim tüşmiş
Felek mir'ātıga 'aksi sirişk-i la'l-fāmıdın (484\5)

Nevāyî için ayna gönüldür, o gönülde Tanrıların sırları saklıdır ve Tanrı o aynada akseder bu sebeple gönlü kötülüklerden korumak aynayı temiz tutmak önemlidir (Toprak,2021:163). Yüz aynası (gönül aynası) bir damla terden pas tuttuğu için güneş gökyüzü köşküne tabîdir.

Yoksa ol yüz közgüsi bir katre tirdin tuttı zeng
Çun kuyaş tabı 'ıyān boldı sipihr eyvānıda(597\5)

Sevgili Divan edebiyatında her zaman en yüce kişi olarak düşünülür. Aşığa zulüm de etse aşağılasa da sevgili daima haklıdır. Aşığın ona olan aşkı bütün bu eziyetlere rağmen bitmez aksine sürekli artmaktadır. Sevgiliye daima minnet edilmektedir. Nevāyî de beyitte gökyüzünü dünyada var olan en güzel yere benzetmiş ve gökyüzü için ipekli kumaş tabirini kullanmıştır. Bura sevgilinin mekanıdır. Sevgili ipekli kumaşken, kendisi zulümlerden dolayı eski bir şala sahiptir.

Sipihr atlası deyr kûyi ara
Miniñ kisvetim iski şal iyledi (681\87)

Kavs-i sipihr, gökyüzünün yayı veya gökyüzünün en yüksek noktasıdır. Sevgilinin aşığa yaptığı eziyetleri bir yaya benzetir. Kendisini de bu yayı karşılayan en yüksek noktada olduğunu söylemiştir. Fakat sevgilinin kaşını bile görse kendisine cefa ve gamın gelemeyeceğini belirtir.

Kaşıdın körsem cefā gam yok ki bu kavs-i sipihr
Hiç kim cānıga irmes cevr yasın kurmagan(526/6)

Beyite genel itibariyle bakıldığında ”On İki İmam’’ dan olan İmam Rıza konu alınmıştır. On İki İmam, İmāmiyye Şîası’ndaki temel görüş, Hz. Muhammed’in vefatından sonra devlet başkanlığına Hz. Ali’nin ve onun evladından belli kişilerin gelmesini savunmaktır. İmāmeti yani On İki İmam anlayışını esas inançlarına dahil eden Şîa yanlıları, Hz. Ali ile birlikte onun soyundan gelen imamları Hz. Peygamber’in vasisi kabul etmişler; Hz. Ali’den soy zinciri şeklinde Hz. Mehdi’ye kadar uzanan bu imamları tarihsel ve dinî boyutta büyük bir devlet adamı olarak görmüşlerdir (Şenyurt, 2020:95).

Aşağıda On İki İmam’ın sırasıyla isimleri ve ölüm tarihleri yer almaktadır

* İmam Hz. Ali (M. 661)
* İmam Hz. Hasan (M. 669)
* İmam Hz. Hüseyin (M. 680)
* İmam Zeynel Ābidîn (M. 713)
* İmam Muhammed Bākır (M. 733)
* İmam Ca'fer-i Sādık (M. 765)
* İmam Mûsā el-Kāzım (M. 799)
* İmam Ali Rızā (M. 818)
* İmam Muhammed Cevād Takî (M. 835)
* İmam Ali Nakî (M. 868)
* İmam Hasan Askerî (M. 874)
* İmam Muhammed Mehdî- İmam Mehdî’nin gaybet halinde olduğuna, dünyaya tekrar geldiğinde/görünür olmaya başladığında barış ve huzur getireceğine inanılmaktadır (Şenyurt, 2020:95).

Sekizinci felekteki yıldızların meydana getirdiği on iki burç on iki kandile benzetilir ki, bu on iki kandil on iki imama işaret eder. On iki imam da bu on iki burcun bekçisidir. (Değirmenci, 2015:5) Nevāyî de bu olayı anlatarak İmam Rıza’nın sekizinci imam olduğunu ve sekizinci yıldızda beklediğini anlatmaktadır.

Ki digey-sin ki sikizinçi sipihr
Sahnıda kevkeb-i sevābitdür (710/2)

II.1.5. Çerh

Çarh (çerh), eski edebiyatta geniş bir māna çerçevesi içinde ve ayrıca çeşitli terkiplerle yaygın olarak kullanılan bir kelimedir. Yerine ve kullanılışına göre dar anlamda gök, gökkubbe, gökyüzü, felek ve çarktan başlayıp geniş ve mecazi çerçevede dehr, dünya, devran, alem, talih, baht, kader, hatta ecel mānalarını içine alır.

Tevriyeli olarak da bu anlamların birkaçını birlikte ifade eden çarh kelimesi, Batlamyus'a dayanan eski astronomi anlayışına göre merkezde hareketsiz duran dünyanın etrafını iç içe soğan zarı gibi çevreler. Her biri kendi içinde dönen bu dokuz gökkubbeye (nüh felek) veya gök tabakasına bundan dolayı "çarh-ı mutabbak" denilmiştir. Her gezegene mahsus bir gök tabakası vardır. İlk yedi gökte yedi seyyāre, sekizinci gökte burçlar ve sabit yıldızlar bulunur. Dokuzuncu gök ise bütün cisim ve varlıklardan arınmış olup içinde hiçbir yıldız bulunmaz. Bu gök tabakasına "çarh-ı atlas" veya "felek-i atlas" adı verilmiştir. Bütün gökleri içine aldığı, en büyüğü ve en güçlüsü olduğundan ona "çarh-ı a'zam" veya "felek-i a'zam" da denir.

Çarh, kāinatın yaratılışından beri mevcut olup bütün olaylara şahit olduğu ve ufuk çizgisinde kavisli şekilde göründüğü için beli bükülmüş bir ihtiyar veya kocakarıya da benzetilir. Çarh yükseklik, genişlik, sonsuzluk, berraklık, parlaklık veya rengi itibariyle çeşitli tasavvur ve benzetmelere de konu olur.

Semā edilirken "direk" denilen ve dönen kişinin ağırlığını taşıyan sol ayağa hareket vermek maksadıyla devreden sağ ayağa da çark denir. Dönüşün tam veya yarım oluşu "tam veya yarım çarh atmak" deyimiyle ifade edilir.

Yaygın olarak kullanılan "çark-ı felek" sözü ise kat kat daire şeklinde olup yakıldığında kendi etrafında çarh gibi dönerek ateş püskürten donanma fişeği yahut hanımeli gibi bir çiçeği ifade eder. Ayrıca yüce gökyüzü, sema, arş mānaları yanında bilhassa mecazi olarak talih ve baht mānasında da kullanılır. (Kurnaz, 1993: 229).

Ali Şir Nevāyî'de Çerh Kavramı

Ali Şir Nevāyî çerh için şeh-i çerh, çerh-i cenāb sıfatları ile beraber kullanarak feleğin yüceliğini anlatmış. Çerh'i zāl sıfatıyla beraber kullanarak yaşlı bir kadına benzetmiştir. Aynı zamanda 'arus sıfatıyla da kullanmış ve kötü huylu geline benzetmektedir. Çerh-i bi-dād,

zulm ve gam kavramları ile beraber işleyerek kötülüklerin, müsibetlerin kaynağı olduğunu ifade etmektedir.

Şair beyitte çerh, şeh ve cenap sıfatlarını beraber tamlama olarak kullanmıştır. Burada gökler kadar yüce olan hakanların hakanını tasvir etmektedir. İkinci mısrada ise hakanın vasıflarının altını çizmektedir. Ayrıca gökyüzü unsurlarından olan sehab, bahr ve çerh kavramlarını da aynı beyitte kullanmıştır.

K'ey ulus hānı şeh-i çerh-cenāb
Hātırıñ bahr u kefiñ misl-i sehāb (689/14)

Feleğin insan ve insanla ilgili unsurlarla ilgisi, kainatın yaradılışıyla birlikte var olması ve gösterdiği değişikliklerle ilgilidir. İhtiyar bir insanın bedeninde çeşitli değişiklikler meydana gelir. Bu değişikliklerden en önemlisi saç ve sakal gibi unsurların beyazlaşmasıdır (Sefercioğlu, 2001:351). Ali Şir Nevāyî de beyitte çerh kavramını felek olarak ele almış ve zāl sıfatı ile beraber kullanarak yaşlı bir kadına benzetmiştir. Bıyıklarına güvenenler rüzgarda kalırsa bıyıkları toz, toprak içinde olur ve bunun nedeni ise zalim felektir.

Hāk-sār ol kim burûtın yilge birdi zāl-i çerh
Ol kişilerniñ ki köp körgüzdiler bād-ı burût (90/6)

Rez kızı Divan şiirinde şarap anlamına gelir. Burada feleği yaşlı bir insana benzetir. Bu beyit uyarı niteliği taşımaktadır. Şair dünyada yaşlı feleğin oyunlarına kanıp şarap içilmemesi gerektiğini vurgular.

Cihānda rez kızınıñ la'lidin agız alma
Diseng ki körmege-sin zāl-ı çerh mekr u fenin (470/6)

Şair beyitte yolunu şaşırmışlara seslenir, onlara düz yürüyüp inanmazlarsa felek gibi sakat olabilecekleri konusunda onları uyarır. Burada aslında feleğin sürekli dönme hareketini anlatılmaktadır.

Ger diseñ ser-geştelik körmey yoluñı tüz yörü
Ger ınanmay-sin nazar kıl çerh-i kec-reftārga (571/6)

Beyitte Nevāyî çerh ile peymā sıfatını beraber kullanmıştır. Ayrılık ateşininin havası beni tutuşturdu diyen şair, ikinci mısrada ise her tarafın feleği ölçen duman gibi siyah bir bulut kapladığını söyler.

Hecr otı ol ay hevāsıda mini çun örtedi
Her taraf şeb-gun bulut dik çerh-peymā boldı dud(122/6)

Beyitte çerh ile bi-dād kavramlarını beraber ele alarak zulüm feleği anlamına vurgu yapmaktadır. Beyitte, zalim feleğin marifetli oklarını yağdırmıştır. Feleği ok yağdıran olarak tasvir eder. Başına gelen müsibetlerin sebebini feleğin hünerli oklarına bağlamaktadır.

Kadeh kalkanın iste kim çerh okı dik
Besi yagdurur çerh-i bi-dād fen ok (333/6)

Beyitte Nevāyî sevgiliyle kavuşma gününü düşünerek alçak feleğin bu günleri son derece kısa tuttuğunu söyler ve güneşin kavuşma gününde zerrelerini hoş tutmasını istemektedir. Nevāyî'ye göre felek, sevgiliyle kavuşmasına engel olmaktadır.

Vasl eyyāmıda hoş tut zerrelerni iy kuyaş
Kim bu künlerni be-gāyet kıska iyler çerh-i dūn (461/6)

Firuze taşı, mavi veya yeşilimsi renklerde, kristal yapıda bir taştır. Bu taşın kullanımı, özellikle Osmanlı döneminde oldukça yaygın olup ve zenginliği, güzelliği sembolize etmektedir. Beyitte şair, sevgilisinin güzelliğine vurgu yapmaktadır. Ay ve gecenin gök cevherleriyle onu süslediğini, tablo gibi sevgilinin boynunda samur kürkünü ve firuze düğmesini tasvir etmektedir. Aşık için daima güzeller güzeli olan sevgilisi bu beyitte ay gün ve gökyüzü cevherleri ayrıca firuze taşı ve kürkle güzelliğine güzellik katmıştır.

Fîrûze tügme birle nigārım boynıda kiş
Ay u tün ki çerh cevheridin zînet iylemiş (265/1)

Aşağıdaki beyit öğüt verilen beyitlerden biridir. Feleği genel olarak olumsuz tasvir eden Nevāyî, bu beyitte ise bir kötü huylu bir geline benzetir. Bu gelinle asla evlenmemesi gerektiği konusunda uyarıda bulunur.

Çerh 'arûsıga yok gayr yamanlıg şi'ār
'Akdiga meyl itme kim şāhid ü bed-kāredür (152/5)

Divan edebiyatında aşıklar sık sık şarap içmektedir. Bunun sebebi yaşadıkları keder, gam ve üzüntüden uzaklaşmak istemeleridir. Şarap içen aşık sevgilisini sanki yanındaymış gibi hayal edip mutlu olur. Nevāyî de beyitte cam kadehte şarap içmenin ona kalkan olduğunu fakat felekten yine de ona taş yağdığını söyler.

Cāmnı çikmekde gam def'iga ḳalḳan iyledim
İy Nevāyî çerḫdin yagdı bu ḳalḳanımga taş (267/9)

Nevāyî, sevgilinin aşkından mecnun olduğu için sürekli meyhanededir. Meyhaneye sadece mecnunlar değil, aklı başında olanlar feleğin zalimlikleri karşısında meyhaneye gelirler. Çerh kavramını felek olarak ele alan şair, insanların başına gelen bütün olumsuzlukların sorumlusunun felek olduğunu düşünür.

Deyrdin çıkman min-i mecnûn ki ehl-i hûş hem
Çerh zulm itkenge 'azm-i kûy-i hammār iyledi (676/6)

II.1.6. Tārem

Tārem: kubbe, kümbet, dam, gök kubbe anlamındadır (Devellioğlu, 2017:1205).

Ali Şir Nevāyî'de Tārem Kavramı

Şair divanda tārem ile gökyüzünü kastederek ve minû, hurşid kavramları ile beraber işlemiştir. Hüseyin Baykara'dan bahsettiği büyüklüğüne vurgu yapmak istediği beyitte biyik tarem ifadesini kullanmıştır. Tarem-i tefrid kavramı ile seyr-i süluk anlayışının altını çizmektedir.

Beyitte şair, felek anlamına gelen çerh, tārem aynı zamanda güneş anlamında da hem hurşid hem kuyaş kelimelerini kullanmıştır. Aşık, sevgilisinden ayrıldığı andaki acısından dolayı asürekli ah çeker. Beyite göre bu ahın alevi öyle büyüktür ki alev gök katına ulaşmaktadır.

Çerh üze hurşid imes kim bir kuyaş hicrānıdın
Şu'le-i āhım salıptur bu biyik tāremga ot (86/2)

Ayrılık akşamında utanıp akıttığı terler mina renkli gök kubbedeki yıldız değildir.

Uyalıp tir akızdıñ encüm imes
Şām-ı hecrimde tārem-i minû (545/6)

Mesih Hz. İsa'nın lakabıdır. Ölüleri diriltmesi, babasız olarak doğması, kuşlara can vermesi vs. gibi mucizeleri ile beyitlerde telmih yapılarak anlatılır. İsrailoğullarının son peygamberi. İsa Peygamber bir mucize olarak Meryem'den babasız olarak doğdu. Neye dokunsa ona can verir. Ölüleri diriltir. Körlerin gözünü açmak çamurdan kuşlar yapıp can vererek uçurmak, bebekken konuşmak, su üstünde yürümek gibi mucizeler gösterilmiştir (Pala, 2022: 248). Sevgilinin köyünde duvar dibinde zayıflığımın gölgesi ile mutluyum diyen çektiği acılardan şikayet etmeyen Nevāyî, güneşin kubbesi üzerindeki Hz. İsa'nın vereceği ilacı ne yapacağını sorarak istifham sanatı yapar.

Tārem-i hurşid üze n'iyley Mesihā'dın 'ilac
Za'f ara kūyide hoş-min sāye-i divar ile (576/3)

Hüseyin Baykara, Timur İmparatorluğu'nun hükümdarı ve Ali Şir Nevāyî de onun danışmanıydı. İkisi arasındaki dostluk, her ikisinin de sanat ve edebiyata olan tutkuları nedeniyle güçlenmiştir. Hüseyin Baykara'nın, Ali Şir Nevāyî'yi desteklediği ve onun eserlerini koruduğu bilinmektedir. Hatta Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevāyî'nin ölümünden sonra onun eserlerinin basımını sağlamış ve onun mirasıyla ilgilenmiştir. Nevāyî de sık sık eserlerinde Baykara'ya yer vermektedir. Aşağıdaki beyitte de şairi yüksek bir tahtın altında, büyük gök kubbeyi gördüğünü ve bu gök kubbenin altında ise yoğun bir yıldız topluluğu olduğunu ifade ediyor. Burada Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığından bahsetmektedir.

Tahtı 'ālî bu biyik tāremdin
Hayli köprek bu kalın encümdin(689/9)

İsa Çelik ve Birol Yıldırım konuyla ilgili çalışmalarında Sofyavî ve Usta'dan aktararak şu yorumları yaparlar "Tasavvuf eğitiminin her bir merhalesinde sûfînin bir peygamberin kademi üzere bulunacağı belirtilmiştir. Tasavvuf eğitiminin yedi merhalesi için yedi peygamber tespit edilmiştir. Beşinci mertebesi Hz. İsa'nın dünyadan uzaklaşarak Allah Teālā'da fanî olması keşif ve irfanının berrak olmasından hareketle İsevî tavır olarak isimlendirilmiştir" (Çelik-Yıldırım 2018:38). Nevāyî beyitte bu olayı anlatır. Tefrid kelime anlamı olarak dünya işerini bırakıp Allah'ı düşünme demektir. Māsivādan uzaklaşıp kişinin kendini Hak yoluna adamasıdır. Tārem-i tefrid ve tecrid sıfatını kullanarak seyr-i sülükten bahseder.

Mihr-veş tārem-i tefrid içre
'İsevi mertebe tecrid içre (689/344)

II.1.7. Arş

Arapça bir kelime olan arş kelime anlamı, taht, çardak tavan ve kubbe demektir, İslamî olarak; terim, Allah (c.c)'ın kudret ve azametinin tecellisinden kinaye olarak, dokuzuncu kat semada bulunduğu tasavvur olunan tahttır. Bu bakımdan asıl anlamını ancak Allah'ın bildiği bir şeydir. Kainattaki bütün varlığı kuşatan bir cisim olup, yüksekliğinden dolayı bu ismi almıştır. Müfessirlerin izahına göre, Allah (c.c) önce Arş'ı yaratmıştır. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette Allah (c.c) Arş'ı istila etti yani Arş'a hükmetti şeklinde geçmektedir. (Cebecioğlu, 2015: 31)

Eski astronomide Batlamyus nazariyesine göre bütün felekleri çevreleyen, hepsinin üstünde ve yıldızlardan boş kabul edilen dokuzuncu kat gökteki felekü'l- eflāk, felek-i a'zam veya felek-i atlas da denir. Buradan itibaren Allah ilm'in takdirinin geldiği yer olarak bilinir. Allah'ın kudret ve ululuğu bu kattan evrene yayılır. Bu nedenle arş-ı ālā, arş-ı rahmān, arş-ı ilāhi, arş-ı yezdān ve felek-i a'zam diye de bilinmektedir. "Arş u ferş" ve "arş u zemîn" kelimeleri ise yer ile gök anlamında kullanılır. Tasavvufta hükemā felsefesini birleştirenlere göre arş, sekizinci kat gök, kürsî de dokuzuncu kat göktür. Buna atlas da denilir.

Tasavvufa göre arş gönüldür. Burada bulunan Levh İlāhi kelāmın saklı bulunduğu mekānsız mekān; kālem ise kelāmın sübût vasıtasıdır. Bunların üçüne birden "muhkemāt" denir. Arş Hamele-i Arş denilen dört büyük melek tarafından taşınmaktadır. Cebraîl'in mekānı da burası olup öteye geçemez. Arş'tan geçen, yalnızca Peygamberimizdir ki Mi'rāc gecesinde Allah ile görüşmüştür.

Edebiyatta yücelik bakımından padişah meclislerine arş denilir ki saltanat, hüküm ve ululuktan kinayedir. Özellikle dinî-tasavvufi edebiyatta ve konuları itibariyle daha mücerred olan tevhîd, münācaat, na't, miraciye gibi manzumelerde arştan söz edilir. Arş'a yükselmek, arş'a çıkmak, arş u ferş, arş u kürsî gibi deyimler halinde de çok kullanılır (Pala, 2022: 27).

Ali Şir Nevāyî'de Arş Karamı

Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında arş kavramını iki kez kullanmıştır. Kullandığı iki beyitte de yücelik, ululuk ve büyüklük olarak ele almıştır. Benzetme unsuru olarak kullanmaktadır.

Nevāyî beyitlerinde sık sık tasavvufi unsurlar kullanır. Bu beyitte seyr-i süluk anlayışıyla ilgili bir beyittir. İrfān anlam olarak evrenin sırlarını bilmek demektir. Nevāyî de bu durumu gök kavramına benzeterek bunun sonsuz olduğunun altını çizmiş. Şarabı bilmek, ona göre bu sonsuzluk içinde yalnızca küçük bir parça olduğunun göstergesidir.

'Arş 'irfānıda bir pest makām
Mest-i cām-ı ezeli 'ārif-i cām (689/312)

Övgü için yazılmış bir beyittir. Göğsünün genişliğinin yüz bin alem kadar, gönlünün de ulu gök kadardır. Şair arş kavramını a'zam ile beraber kullanmıştır. Gökyüzünün büyüklüğünü belirtir.

Köksiniñ vüs'ati yüz miñ 'ālem
Köñlinin ança ki 'arş-ı a'zam (689/308)

II.1.8. Gerdān/Gerdūn

Ferit Devellioğlu gerdān/gerdūn kavramını "Dönücü, dönen devreden, felek, dünya,sema" olarak tanımlamaktadır (Devellioğlu, 2017: 328) .

Ali Şir Nevāyî'de Gerdān/Gerdūn Kavramı

Nevāyî, beyitlerde hem olumlu hem olumsuz anlamda ele almıştır. Gerdiş-i gerdūn, gerdūn-ı dūn-perverga, zāl-ı gerdūn, lu'bet-bāz sıfatlarıyla beraber kullanarak feleği olumsuz olarak tanımlamıştır. Yitti iklim ve tokkuz gerdūn kavramlarını beraber kullanarak ilm-i nücum açısından da bilgilendirir. Şāh-ı gerdûn-ihtişām ve Hüsrev-i gerdûn-rif'at kavramları ile hem kozmolojik hem de felek için olumlu niteliklerden bahsederek ve feleğin yüceliğinin altını çizmektedir. Mir Haydar'ın gerdūn gibi döndüğünü anlatan Nevāyî dönemde yaşayan şairler hakkında da beyitler kaleme almıştır. Ayrıca normalde yazdığının

aksini söyleyerek başına gelenleri kaza ve kadere bağlayarak bunların Allah'ın takdiri olduğunu söylediği beyitler yazmıştır.

Tasavvufta kaza kelimesi, insan hayatında meydana gelen olayların belirli bir kader tarafından önceden belirlendiği inancını ifade eder. Bu olaylar, insanların iradesi dışında gerçekleşir ve onların hayatında imtihan olarak kabul edilir. Tasavvufa göre, kişinin bu denemeler karşısında sabırlı, şükür sahibi ve tevekkül eden bir tavır sergilemesi gerekmektedir. Divan boyunca yaşadığı tüm olumsuzlukları feleğe bağlayıp ona suç atan şair bu beyitte tam tersini söyleyerek gökyüzünden gelen her şeyin iyi karşılanması gerektiğini ve feleklerin dönmesini kendisine mal etmemesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü bu durumun Allah'ın kaza kavramını sonucunda meydana gelir.

Çerhdin ni kilse hoş tut özni kim kılmas kaza
Bir siniñ rāyıñ üçün bu günbed-i gerdānnı zabt (294/7)

Felek, klasik Türk edebiyatında kaderi ve insanın hayatındaki dönüm noktalarını sembolize eden bir kavramdır. Feleğin dönüşü, insanın hayatında meydana gelen değişikliklerin, sınavların ve zorlukların kaynağı olarak düşünülür. Benzer şekilde, insanlar da hayatlarında karşılaştıkları değişimler ve zorluklar karşısında, geçmişte kendilerine yardım edenleri ya da iyilik yapanları unutma eğilimindedirler. Ali Şir Nevāyî de beyitte, dünyada yaşayan insanların durumu değiştiğinde tıpkı felek gibi yaptığın iyiliği hatırlamadığını anlatır.

Tanıma devr ehlini kim ol ki can kılsañ fidā
Hāliñe tagyir birgeç devr-i gerdān tanımas (239/6)

Divan edebiyatında aşık, sevgilinin yaşadığı yerde sürekli onu görmek için beklemektedir. Nevāyî de beyitte sevgilinin köyünde perişan olarak beklediğini fakat bu sıkıntısının sebebi sevgili değil feleğin dönüşüdür. Sevgilinin eziyetlerinin asıl nedenini felek olarak görmektedir.

Dime kūyide ol aynıñ nige ser-gerdān-sin
Boldı bu mihnetime gerdiş-i gerdūn bā'is (94/7)

Şaire göre yaşadığımız dünyanın gelip geçicidir. Aşağılık, kötü kimseleri koruyan felek, ahireti unutup yönünü bu dünyaya çeviren kişilere merhamet etmez.

Bi-nevalar sarı gerdūnlarga rahm olmas ni tañ
Yok ki dūnlar belki yok gerdūn-ı dūn-perverga rahm (454/6)

Yedi İklim, yeryüzünün yedi iklime ayrılması fikri Batlamyus'a izāfe edilmekteyse de aslında İranlılar'a aittir. İranlılar, o güne kadar bilinen dünyayı enlem ölçülerini hesaba katmadan ve İran merkezde kalacak şekilde Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum (Bizans, Anadolu) olmak üzere yedi iklime (kişver) ayırmışlardır. Uzun süre Arap coğrafyacılarını etkileyen bu sistemde Bîrûnî'ye göre İran da (Îran-şehr) Horasan, Fars, Cibāl ve Irak'tan meydana gelmekteydi. Ekvatordan itibaren kuzeye doğru uzanan ve Ebü'l-Fidā'ya göre 12-50 dereceleri arasındaki bölgeleri tasnif eden bu sistemde yedi iklimin dışında da iskāna açık yerler vardı (Ak, 2000: 28).

"Kun" kelimesi Arapça'da "ol" veya "var ol" anlamına gelirken, "fe-yekūn" kelimesi "olur" veya "var olur" anlamına gelir. Böylece "Kun fe-yekūn" ifadesi, Allah'ın sadece bir emirle dilediği şeyleri yaratabildiğini ve bunların hemen gerçekleştiğini ifade eder. Nevāyî beyitlerinde tasavvufi kavramlara yer vermektedir. Aşağıdaki beyitte yedi iklim ile dokuz feleğin Allah'ın ''Kun fe-yekūn'' demesiyle büyük bir gösterişle yarattığını anlatmaktadır.

Yitti iklim ile tokkuz gerdūn
Belki bu debdebe-i kun fe-yekūn (689/284)

Kaza, Allah'ın önceden bildiği olayların zamanı geldiğinde gerçekleşmesidir. Beyite göre kazaya razı olunması gerekir, gam vaktinde yıldızları ve feleği suçlamak da fayda etmez. Nevāyî'ye göre genelde başına gelen tüm kötülüklerin sebebi felektir. Bu beyitte ise tam tersi bir düşünce mevcuttur. Feleğin suçunun olmadığını bunların hepsinin kaza olduğunu ve razı olunması gerektiğini vurgular.

Kazāga razı ol kim gussa vaktı kılmadı sudı
Niçe kevkebni mücrim kıldım u gerdūnnı yazgurum (421/8)

Şair beyitte, acınası haldedir. Sevgilisinin kaybolduğunu, bu öldürücü derdine halkın gafil olduğunu hakikate ancak felek gibi haşmet sahibi şahın erişip ona yardım edeceğini söylemektedir. Beyitte feleğin yüceliği anlatarak ve şah ve felek arasında benzerlik ilişkisi kurmuştur.

Yār gāyib halk gāfil derd mühlik n'iyleyin
Gavruma kim yitkey illā şāh-ı gerdûn-ihtişām (446/10)

Nevāyî, her sabah tan vaktinde feleğin kendisine kılıç çekerek öldürmek istediği efsane vardır. Şair feleği kendisini kılıçla öldürmeye çalışan düşmana benzetmektedir.

Her tang irte çikse gerdūn subh tîgi katlime
Tang imes kim bardur ol düşmenler içre irtegim (426/5)

Hüsrev, yaşadığı dönemden itibaren Hüsrev'in şaşaalı saltanatı, sevgilisi Şîrin, atı Şebdîz ile mûsikişinasları Bārbed, Nikisā ve hazineleri hakkında çeşitli efsaneler ortaya çıkmıştır. Hüsrev'in çok zengin ve ihtişamlı bir hükümdar olduğunu belirten tarihî kaynaklarda onun siyasî hayatına geniş yer verilir (Erkan, 1999: 53). Şair, makamı gökte olan Hüsrev'e seslenerek zamanla ne saltanat ne ululuk kalmaz. Bu dünyadaki her şeyin gelip geçicidir, makam mevki gibi güvenilen rütbelerin de zamanla bir anlamı kalmaz. Beyit öğüt niteliği taşır.

Di ki iy Hüsrev-i gerdūn-rif'at
Ni kalur saltanāt u ni şevket (689/144)

Mir Haydar, Çağatay edebiyatında Klasik öncesi devirde yaşamış şairdir. "Türkîgûy" (Türkçe söyleyen) lakabı ile şöhret bulan Mîr Haydar veya eserindeki şekliyle Haydar Tilbe'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Şîr Nevāyî Muhākemetü'l-Lugateyn'de Hārizmli olduğunu kaydetmektedir (Eraslan,1993:170). Beyitte Nevāyî, Mir Haydar'ın daima dönen felek gibi başı dönmüş bir şekilde dolaştığını anlatmaktadır.

İrür devrān urarda Mir Haydar
Cihān ser-geştesi gerdūn misāli (726/1)

Aşağıdaki beyitte şair feleğin oyuncu olduğunu aynı zamanda oyuncak ve kuklalarla da insanın gönlünü aldığını, kendisini de kandırdığını söyleyerek insanları uyarmaktadır. Nevāyî beyitte oyun anlamına gelen lu'bet-bāz, bāzî, lu'bet, kavurçag kavramlarını kullanmış. Feleği de oyuncu bir kişiye benzetmiştir.

Yime bāzî ki lu'bet-bāz irür gerdūn firîbiñga
Bu lu'betler ki il köñlin alur anıñ kavurçagı (618/7)

Şair beyitte yaşlı feleğin son derece düzenbaz olduğunu eğer erkek ise bundan kaçınması gerektiği hakkında öğüt vermektedir. Feleği ihtiyar düzenbaz dul bir kadına benzetmektedir.

Be-gāyet hile-gerdür zāl-ı gerdūn
Eğer ir-sin hazer kılgıl bu tuldın (463/6)

II.1.9. Evc

İskender Pala, bir şeyin en yüksek noktası, doruk olarak tanımlar. Aynı zamanda gezegenleri hareketleri sırasında güneşe en uzak nokta yerine kullanıldığını ve divan edebîyatında evc-i felek, evc-i rif'at, evc-i cemāl, evc-i kerem gibi terkiplerle kullanıldığını anlatmaktadır (Pala,2022:143).

Ali Şir Nevāyî'de Evc Kavramı

Şaire göre beyitte, mutluluğunun en yüksekteki güneşi senin uykundaki rüyadır, ikinci mısrada ise bu rüyada o güneş daima batar. Genel olarak, bu beyitte Ali Şir Nevāyî, insanın güç ve ihtişamının bir gün sona ereceğini, her şeyin geçici olduğunu ve devletin yüceliğinin de zamanla zevale doğru gittiğini anlatır.

Sin uyku içre-sin hurşid-i evc-i devletiñ tüştür
Hem uşbu tüşte ol hurşidka dāyim zevāl olmış(271\8)

II.2. GÖK CİSİMLERİ (GEZEGENLER-YILDIZLAR)

İnsanlığın varoluşundan bu yana gök cisimleri hep merak konusu olmuştur. Bilinmezliklerle dolu oldukları için insanlar çeşitli varsayımlar ve inanışlarla anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bilimin ilerlediği devirlerde rasathaneler kurularak gökyüzü incelenmiş ve gerçek bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Edebiyatta da şairler sık sık gök cisimlerini hem gerçek anlamında hem de benzetme unsuru olarak kullanmışlardır. Nevāyî'nin incelenen Fevāyîdü'l Kiber divanında Ay için māh/meh, kamer, hilāl, Güneş için āftāb, mihr, kuyaş, başık, hurşîd, kün, yıldız/yılduz için, kevkeb/kevakib, necm/encüm, ahter, sitāre, şihab,keh-keşān kavramları incelenmiştir. Nevāyi gezegenleri de Fevāyîdü'l Kiber'de ele almış. Divanda tespit edilen Utarid, Zühre, Merih, Müşteri, Zühal gezegenlerinin geçtiği beyitler de açıklanmıştır.

II.2.1. Ay Kavramını Anlatan Sözcükler

II.2.1.1. Ay

Ay sözlük anlamı olarak; gök, dünyanın uydusu olan gök cismi, kamer, māh, meh'tir (TDK). Arapçası kāmer, Farsçası māhtır. Nücûm ilmine göre yer, felek-i evvel yani birinci kat göktür. Za'f, acz, cehl, nemîme, ahyār, hareket, sûret ayın hususiyetlerindendir. Tālî'i kāmerde olanlarda bunlar da bulunur. Tabîati itidal üzere bārid ve rābıttır. Felek-i evvele ve cuma gecesi ile pazartesi gününe hākimdir. Dostu güneştir. Düşmanı yoktur. Eski kimyagerler gümüşe kamer derler; altına şems, kalaya zühre derler (Onay, 2021: 97).

Bayat eserinde, Türk mitolojisinde ay yaratıcı, türetici, toprağı döllendirici bir Tanrı olarak karşımıza çıktığından ve aya tapma inancının yaygın bir şekilde görüldüğünden bahseder (Bayat, 2015: 269-276). Ögel ise konu hakkında; Tanrı olarak ay, Türklerde ve Hunlarda görülmez. Çünkü ayı da yaratan Ulu Tanrı'nın varlığını mevcuttur. Ancak Uygur Türklerinde, Mani ve Buda dinlerinin girmesinden sonra, Ay Tengri deyişi görülmeye başlıyor. Bu söz Kök Tengri deyişinin sonraki paraleli olduğu düşünülmektedir (Ögel,2014: 255).

Alemdeki kozmik düzenin işleyişini ve her gezegenin kendi yörüngesinde akıp gidişini Kur'ān-ı Kerîm'in dışında açık bir şekilde ifade eden bir başka kutsal kitap yoktur. "Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o kuru hurma dalı (hilāl) gibi bir hale döner. Ne Güneş Aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri belli bir yörüngede akıp gitmeye devam eder" (Yāsîn 36/39-40; Pala, 2022: 42)

Erzurumlu İbrahim'e göre; yedi gezegenin semaları ve cümlesinden sayılan Ay alemin merkezine nisbetle dokuz feleğin birincisidir. Hareketlerinde en hızlı görünen Ay feleğinde tek başına hakimdir. Ayın hareketini açıklayan dört felek vardır: Mümessil, Māil, Hāmil, Tedvir felektir (Hakkı, 1987:152-155).

Allah önce Güneş'i, daha sonra Ay'ı yaratmıştır. Gece gündüz ayırt edilsin, ay ve yıl hesap edilebilsin diye Allah'ın emri ile Cebrail ayın yüzünü kanadıyla silip ışığını yok etmiştir. Ayın yüzündeki çizgiler de sönmüş olan ışığının izleri olarak belirtilmiştir. Allah, 300 ilikli sarı yakuttan bir vasıta yaratmış ve ayı onun üzerine koymuştur. Bu vasıtayla denizin içinde doğudan batıya gidebilsin diye her iliği tutmak için bir melek tayin etmiştir. Bundan başka bir de ay için Lahür cevherinden 60 ilikli bir kılıf yaratarak ona da 60 meleği

görevlendirmiştir. Bedr halinde iken güneşin tam karşısına gelmesi, kılıfının melekler tarafından uzaklaştırılarak tamamen çıkmasıyla izah edilmiştir. Ayın bazen hilal bazen dolunay halini alması, güneşin melekler tarafından aya yaklaştırılarak bir taraftan ayın kılıfının giydirilmesi ile açıklanmıştır (Hakkı, 1987: 30).

Türk destanlarında güneş dişi, ay da erkek olarak karşımıza çıkar. Şamanist olan Türk ve Moğol kavimlerinde "Güneş ana" ve "Ay baba" tabirleri kullanılır. Altaylarda ve Yenisey Nehri boylarında söylenen efsanelerde erkek kahramanların çoğunun adı da Ay-Han'dır. Uygur yazılı Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un babası da Ay-Han olarak geçmektedir. Ancak Çingiz-Han çağında yazılmış olan eserlerde, Oğuz-Han'ın babası hep "Kara-Han" olarak gösterilmiştir. Uygurlar Maniheizm'i kabul ettikten sonra Oğuz'un babası Ay-Han olarak geçmeye başlamıştır. Fakat Türklerin bildiği tek Ay-Han Oğuz'un ikinci oğludur. Kara Han'ın Uygurlarda Ay-Han olarak geçmesi, gök tanrı deyişi yerine ay tanrı deyişinin kullanılmasının bir getirisi olabilir. Uygurlar destanın esas konusunda değişikliğe gitmeseler de yeni dinin etkisiyle destanda birtakım farklılıklar görülür (Ögel, 2014: 129-131).

Ay bir ışık kaynağıdır. Işığı ise ateş değil, nurdur. Gecelerin güzelliği ay ile kaîmdir. O, nuruyla güzeldir ve geceye güzellik verir. Bu nurlu yüzüyle ay sevgiliden başkası değildir. Ona kimsenin eli değmemiş, kimse yanına yaklaşmamıştır. Her gece görünmez, bir yerde duramaz, uzaktan seyredilir, yükseklerdedir, karanlığı aydınlatır. Bütün bunlar sevgilideki özelliklerdir hatta ayın yüzündeki kara lekeler de buna dahildir. Sevgilinin kendisi ay gibi olduğu gibi yanağı, yüzü ve alnı da ay gibidir. Bütün bu teşbihlerde sevgilinin yüzü aydan daha üstün, güzel ve parlaktır. Ay'ın buluttan çıkışı sevgilinin elbisesinden soyunmasıdır.

Ay tutulması ise sevgilinin saçlarının yüzünü örtmesidir. Bu durumda tas çalmak gerekir. Çünkü halk arasında yaygın bir inanışa göre; Ay tutulması, ayın önüne büyük bir yılanın gelmesi demektir. Bu yılanı ürkütmek için silah atmak, teneke çalmak vs. ile gürültü yapılır.

Peygamberimizin Şakku'l Kamer mucizesi ve diğer yıldızlarla birlikte Yusuf peygamberin rüyasında ona secde etmeleri dolayısıyla da anılan Ay daha çok dolunay şekliyle ele alınır.

Ayın yüzündeki karanlıklar sevgilinin yüzündeki ayva tüyleridir. Güneş göklerin sultanı, Ay ise onun veziridir. Ay akrep burcuna girince yolculuğa çıkılmazmış. Ay, sevgilinin gece renkli saçları arasında durur. Sevgili o kadar güzeldir ki ona ancak kul olur. Ay hakkında

bazı teşbihler ve mecazlar kullanılır. Sultan, taç, miğfer, kul, külāh, civān, elma, mühre, sāki, kadeh, tas, halka, kāse, micmer, gümüşü, lenger, kurs, kandil, mum, pervane, hercāi, bî-karar, hırmen, bālin, ayna, divāne, beyzā vs.

Bu seyyareye mensup olanlar, sebatsız, ihmalkar, kararsız, ve hayalcidirler. Endişeli, zayıf ve metanetsizdirler. Ay, pazartesi gündüz ile cuma gecesine hakimdir. Dostu güneştir. Uğurlu rengi beyazdır. Keten, kamış ve kuru otları çürütür, insanlara fazlaca etki edermiş.

Yine eskiler aya şamar vurulduğuna, bu nedenle de yüzünde lekeler oluştuğuna inanırlardı. İbn Abbas'tan İsrailiyyāt yoluyla gelen bir haberde güneş ve ayın yetmişer parça olarak yaratıldığı, ayın nurundan 68 parçanın alınarak güneşe verildiği, bu yüzden güneşin çok parlak, ayın ise sönük olduğu rivayet edilmektedir. İbn Abbsa'a göre Allah, Arşının nurundan iki güneş yarattı. Kendi ilm-i İlāhisine uygun olarak güneşi dünya büyüklüğünde, ayı da güneşten küçük olarak ortaya koydu. Sonra Cebraîl'i ayı söndürmekle görevlendirdi. O da üç kere kanadına ay yüzünden geçirdi. Ay bundan önce bir güneşti. Güneş gibi ışıklı idi. Ayın ışığı o zaman alındı geriye nuru kaldı. Ayın üzerinde görünen siyah lekeler bu hadisenin izleridir. Eğer Allah bu ameliyeyi takdir etmemiş olsaydı gece ile gündüz ayrılamaz, gün, ay ve yıl mefhumu olmaz, insanların istirahat ve çalışma süreleri bilinemezdi (Pala, 2022: 42-43).

Ali Şir Nevāyî'de Ay Kavramı

Ay mazmununu Nevāyî, parlaklığı, güzelliğiyle dikkat çeken sevgiliye benzeyen bir nesne olarak tasvir eder. Ayı sevgilisinin güzelliğiyle özdeşleştirmiştir. Ayın parıltısı ve güzelliği ile sevgilinin parlaklığı ve çekiciliği arasında benzerlik ilişkisi kurarak beyitlerine derinlik katar. Ayın doğuşu ve batışındaki atmosferi de beyitlerinde işler. Burçların oluşum sürecini ve ayın duraklarını da işleyen Nevāyî beyitlerinde kozmoloji ve astroloji hakkında da bilgi vermektedir.

Aşığın en dikkati çeken vasfı, sevgiliye olan karşılıksız aşkı ve sevgiliden ayrı kalmanın verdiği fizikî ve rûhî çöküntü içinde olmasıdır. Fiziki yapısı bakımından zayıf, güçsüz, benzi sarı, beli bükük bir ip olan aşık, rûhî yapısı bakımından da sabırsız, kararsız, her türlü azarlama, ilgisizlik, eziyet ve hatta sövmelere bile aldırmayan, sevgiliden bir türlü vazgeçmeyen, zayıf bir tip olarak görünmesine rağmen, acıya ve eziyete son derece tahammüllüdür. Ona bu dayanma gücünü veren, sevgiliye olan büyük aşkı ve vuslata erme

arzusudur (Sefercioğlu, 2001: 244). Beyitte de dostuna seslenen Nevāyî, sevgilisinden ay diye bahsetmektedir ve onun attığı oku çıkarmayacağını söyler hatta dostundan taş ile vurarak oku daha derine yerleştirmesini istemektedir. Beyitte de anlatıldığı gibi aşık sevgilinin zulmünü sorun etmez. Hatta bu eziyetin onın için yeterli değildir daha fazlasını ister.

Dimen ol ay okın iy dost sugur yoksa uşat
Kim kakıp taşlar ile zār tenimga ornat (77/1)

Rakip divan şiirinde diğer tipler gibi idealize edilmiş kimi özellikleriyle aşığın düşmanı olmuş kötü insanı temsil eder. Aşık rakibe küfürler yağdırarak sevgiliden yüz bulamamasını ona bağlar (Kepenekci, 2022: 47). Nevāyî, beyitte sevgilisini aya benzetir. Sevgilisinin ona yabancı, vurdumduymaz davrandığını halkın bildiğini hem tanıdıklarının hem de tanımadığı kişilerin onun haline ağladığını söyleyerek kendisinin içler acısı durumunu anlatır.

Yıglar ahvālimga hem bî-gāne vü hem āşnā
Tā uluska āşnā ol ay maña bî-gānedür (177/3)

Şaire göre, aylar ve yıllar geçmiş ancak sarhoş olmaya doymamıştır, o ay gibi güzel sevgili ise bir yıl gibi hemen geçip gitmiştir. Burada ay kavramı iki anlamda kullanılmıştır. Dünyanın Güneş etrafında, Ay'ın da Dünya etrafında 365 gün 6 saat dönmesi sonunda bir yıl meydana geldiğinden, ikinci kullanım ise sevgilinin güzelliği dolayasıyla aya benzetilmesidir.

Ay u yıl divāne vü mest olmagıñdın toymadıñ
Yılçılay ol ay barur bir lahza ayıl iy köñül (385/4)

Ay ve Güneş kültü Türk kozmolojisinde büyük öneme sahip olmuş ve bu iki ögeye gökten sonra en büyük paye verilmiştir. Bu iki cisim fiziki ālem ile metafizik ālemi ayıran bir kozmik tampon bölge olarak düşünülmüştür. Bazıları ise bunları doğrudan Tanrı olarak kabul etmişlerdir. Ayı erkek, güneşi dişi olarak kabul ettiklerinden, Aya Ay-Ata, güneşe Kün-Ana ismini vermişlerdir (Taş, 2002:169). Nevāyî aşağıdaki beyitte Ay ve Güneş'i atası olarak tanımlamıştır. Kul olacak kişinin mirza gibi olması gerekir. Mirza İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlular'da hükümdarın erkek çocuklarına, diğer

hānedan mensuplarına, büyük arazi sahiplerine ve bazı itibarlı kimselere mirza unvanı verilmiştir (Küçükaşcı, 2010: 479).

Ay ile hurşîd ata birle ana bolsa saña
Kul dedikdin hāsıl olgan dik durur mirzā oğul (381/5)

Beyitte, üzüntüden dolayı ay ve güneş titremiş, kandillerin titreyen cam fanusları içinde birbirlerine çarptığı için cam fanuslar kırılmıştır. Ahım sarsarı ifadesi ise derinden sarsıcı bir üzüntü anlamı taşır.

Tîre andındur ki ay kün şem'in ahım sarsarı
Çerh fānusı ara bir bir öçürdi bu kiçe (568/8)

Ali Şir Nevāyî, beyitte sevgilisinden ay diye bahseder ve kendi halini anlatır. Sevgilisi, sabah vaktinde bile sarhoştur. Şair bu yüzden sabahtan akşama kadar uyku sarhoşudur.

Ol ay kim şimdin tā subh-geh mest-i harāb olgay
'Aceb yok subhdın ti şām hem ger mest-i hāb olgay (639/1)

Ayın gökyüzündeki hareketi için, Güneş'in bir yılda dolaştığı her biri 30 derecelik yaylardan oluşan on iki durak mahalline benzer biçimde, her biri bir günlük yola tekabül etmek üzere 13'er derecelik yaylardan oluşan yirmi sekiz menzil (durak) tespit edilmiştir (Dizer, 1991: 186). Nevāyî de beyitte burçları oluşturan bu menzillerden bahsetmektedir. Ayın işi her yola düşer diyen şair onun bir gün şaşırıp kendi olduğu yola da düşmesini istemektedir. Ay denilen sevgilidir. Sevgilinin rakiplerle ilgilenip konuşmasını eleştiren aşık, bir gün sevgilinin onunla da konuşacağını ümit ederek beklemektedir.

İy müsāfîr ay çu her menzilga tüşmektür işiñ
Azıkıp yol n'itti bir kün hem biziñ menzilga tüş (264/4)

Sevgili parlak ay misalidir. Sevgilisinin onun aşkına karşılık vermeyeceğini, kavuşamayacaklarını düşünür. Fakat ümitsiz olsa bile yeni ümitlerinin olduğunu söyleyen aşık, sevgilisinin artık ona rahmet etmesini istemektedir.

Na-ümid olsam dagı nev'i ümidim dagı bar
Barça 'uşşākıga rahm itmek ol ay illā maña(12/6)

Ay kavramını hem zaman hem de sevgili olarak kullanmıştır. Ay gibi güzel sevgiliyi beklerken bir ay kadar zaman geçtiğini ve bu süre zarfında ne aklının ne de gönlünün yerinde olmadığını belirtir. Genel olarak bu beyitte Ali Şir Nevāyî, ayrılığın ve bekleyişin zorluğunu, bu süreçte kişinin içsel huzursuzluğunu ve karmaşık duygularını dile getirmektedir.

Bir ay ötti min-i mahzūnga bir ay intizārında
Ki ni könlüm irür hūşında ni hūşum karārında (26/1)

Şair beyitte, Ay ve Güneş'in doğuş batış olayını tasvir eder. Ay battığında parlak Güneş mükemmel olur, gül fidanı döküldüğünde fidan gibi serviye ölçü olması gerekir.

Uyaktı irse ay hurşid-i rahşān ber-kemāl olsun
Tökülse gül-büni serv-i sehiga i'tidāl olsun (793/1)

Sevgilinin yüzünün güzelliğini öven Nevāyî, onun yüzünü aya benzetmektedir. İkinci mısrada ise sevgiliye çaresizce aşık olduğunu anlatmaktadır.

Ol ki bar ay kibi ruhsāre aña
Bolmışam bî-dil ü bî-çāre aña (688/67)

Beyitte Nevāyî sevgilisinin yüzünü aya benzetmiştir. Şaire göre, gül yaprağı üzerinde çiğ damlaları vardır, her bir damla gül bahçesidir. Buradaki gül yaprağı sevgilinin yüzü, çiğ tanelerini ise sevgilinin akıttığı gözyaşlarıdır. Sevgilisini hem aya hem de güle benzetmektedir. Sevgilisinin tek damla gözyaşı ile gül bahçesi meydana gelir.

Ay yüzün üstide tir gül-berg üzre şeb-nemi
Lîk her bir katredin bolup gül-istān 'ālemi (605/1)

II.2.1.2. Māh/Meh

Nücum ilmine göre ay, felek-i evvel yani birinci kat göktür. Zayıflık, acizlik, bilmezlik, ara bozuculuk, itibarlı olma, hareket ve görünüş ayın özelliklerindendir. Tabiatı üzere soğuktur. Cuma gecesi ve pazartesi gününe hākim olan ayın dostu güneştir, düşmanı yoktur. Eski kimyagerlere göre gümüş ay, altın ise güneştir (Onay, 2021:59). Ay, kamer, dünyanın uydusu; yüzü dolunay gibi parlak ve yuvarlak güzel, sevgili anlamlarına karşılık gelen māh, divan şiirinde hem asıl anlamıyla hem de şekli ve parlaklığıyla sevgilinin yüzüne benzetilerek işlenir (Zavotçu, 2013: 457).

Ali Şir Nevāyî'de Māh/Meh Kavramı

Divan şiirinde ayla ilişkilendirilen varlıkların başında sevgili gelir ve renk, şekil, parlaklık, hareket gibi yönlerden sevgiliyle ay arasında ilgi kurulur. Bunun yanı sıra şairlerin, sınırlı sayıda da olsa aşıkla ay arasında çeşitli ilgiler kurdukları görülür (Deniz, 1992, 228-232). Şair beyitlerde ay yüzlü sevgilisinin güneşten daha parlak olduğunu, onu padişahtan daha üst mertebede gördüğünü anlatmaktadır. Divanda genel olarak sevgiliden şikayet edilmese de başına gelen felaketlerin nedeninin ay yüzlü sevgilisi olduğunu vurguladığı bir beyite de rastlanılmıştır.

Eski inanışlara göre bir hükümdar doğduğunda gökteki yıldızlara bakılır ve bunların sonucunda hükümdarın karakterine ve gelecekte neler yapacağına dair yorum yapılırmış. Zühre yıldızın gözükmesi talihinin iyi olduğuna, Müşteri yıldızının gözükmesi uğurlu bir zat ve isabetli kararlar vereceğine, Güneş'in gözükmesi ile kişinin yüce bir kişi olacağına inanılırmış. Nevāyî 'nin aşağıdaki beyittin de bu inanışın izleri görülmektedir.

Mihr ü māh u müşteri vü zühre çun kıldı tulū
Hiç nahs ahter tulu'ı anda kat'ā bolmasa (27/3)

Divan şiirindeki sevgilinin kendisi de ay gibidir, girdiği ortama ışık saçar; yüzü, alnı, yanağı nurludur; sevgili de uzaklardadır, ulaşılmaz, el değmemiş, bakirdir; aşıklara yüz vermez, herhangi birinde karar kılmaz; güzelliğin ve ulaşılmazlığın sembolüdür. Parlaklık, güzellik, çekicilik, uzaklık gibi yönleriyle sevgili ve ay birlikte kullanılsa da hüsn-i tālil ve mübalağa sanatlarıyla sevgili daima aydan daha üstün daha parlak daha ışıklıdır. Çünkü Divan şiirindeki sevgili tipinin tabiatında en üstün olma özelliği vardır. Serviden uzun boyuyla, kıldan ince beliyle, aydan parlak yüzüyle sevgili eşsiz güzelliğe sahiptir (Alıcı, 2017:22). Ay ve sevgili arasında benzerlik ilişkisi kurulan beyitler;

Her kişi dil-h^āh u dil-cuyum idi saldı yırak
Şāh-ı dil-cuyumnı dagı māh-ı dil-h^ahımnı hem (437/2)

Köñülde oklarıdın ak öy iylesem ni 'aceb
Ki köñlüm içre vatan kıldı māh-ı hār-gahi (671/2)

ly Nevāyi 'ālem ehli cevr iterde tink durur
H^ah şāh-ı çerh -kadr u h^ah māh-ı serv-kad (124/9)

Köñlümni kıldı şifte bir meh-cebin yiğit
Kim halk ara anıñ kibi yok nazenin yiğit (84/1)

Huşsız boldı köñül cilve çağı
0l iki 'ārız-ı meh-simadın (688/15)

İy Nevāyi ger yana bir katla mümkin bolsa vasl
Salmak ol meh-veşdin ayru hecr ni imkān mini (635/7)

Ni tap ger encümen ehli nişan körgüzse encümdin
Çu bolsa māh-ı bezm ol çihreniñ hurşîd-i rahşānı (675/2)

Hāle ol yüzge müdevver közgü
Yüziniñ ‘aksidür ol közgüde māh (558/2)

Nevāyî sevgiliyi aya benzetmiş ve onun değerini anlatmak için sık sık karşılaştırmalar yapmıştır. Beyitte güneş daha parlak ve göz alıcı olmasına rağmen sevgilisini aya benzettiği için şair ayı tercih etmektedir.

Mihr gûya kim tulu’ itmiş miniñ māhım imes
Kim yüzige köz sala alman ki dil-h^āhım imes (244/1)

Divan edebiyatında aşık daima sevgili önünde kendini aciz ve eksik görmektedir. Bu beyitte ise padişahın önünde değerinin güneşten fazla olduğunu fakat o ay yüzlü sevgilinin önünde kıymetinin yüz kat eksik olduğunun altını çizer.

Ger kuyaştın kadrim artukrak durur şah allıda
Zerredin yüz katla öksükrek-min ol māh allıda (599/1)

Eski zamanlarda insanlar gökyüzüne bakarak birçok konuda fikir yürütmüşlerdir. Sel felaketinden de yıldızların hareketlerine bakarak haberdar olmuşlardır. Beyitte feleğin yıldızlarının başına belalar getirmediğini, ay yüzlü sevgilinin yüzündeki ter damları yüzünden felakete uğradıklarını vurgular.

Çerh encümdin kitürmes ança āfet seyli kim
Katre hoydın canıma ol māh-ı tal'at kiltürür (173/3)

Divan edebiyatında, sevgilinin merhametsiz ve acımasız tavrı, aşığa karşı duyulan sevgiyi test eder. Güzelliğiyle gönlü fetheden sevgili, aşığa yüz vermek yerine çile çektirir. Aşık, sevgilinin fitneye sebep olan güzelliğine rağmen ona karşı duyduğu sevgiden vazgeçmez; aksine, acımasızlığını bir baş tacı gibi kabul eder. Sevgilinin aşka dair duygusal eziyetleri, aşığın göz yaşları aracılığıyla zevk almasını sağlar. Aşık, sevgilisinin çektiği cefa karşısında mutluluk bulur, çünkü sevgilinin acımasızlığı, aşkının ne kadar derin olduğunu gösterir ve ilgisini sürdürmesi için bir işarettir. Yalnız ay yüzlü sevgili aşığın başına felaketler de getirse aşık sevgilinin başına kötü şeyler gelsin istemez. Aşık, sevgilinin eziyet çekmesini istememektedir.

Cihan hayalidin andak ki ferd kıldı mini
Sipihr mihnetini körmesün meh-i ferdim (438/6)

II.2.1.3. Kamer

Kamer, Arapça Ay demektir. Güneş sisteminin gezegenlerinden biri ve dünyanın uydusu olan kamer gök bilim inancına göre gezegenlerin en genci (1000 yıllık) olup içinde bulunulan zamanda onun devri yaşanmaktadır (Zavotçu, 2013: 409).

Kur-ān'ın 54. Suresi olan, toplam 55 ayetten oluşan Kamer suresinin 1. ayetinde Ay ile ilgili bir mucizesinden bahsedilir. Kamer suresinde geçen bu mucizeye "Şakku'l- kamer" denilmektedir. Şakku'l-kamer, ayın ikiye ayrılması olayı olarak da tanımlanmaktadır. Kıyamet günü yaklaşmasına rağmen mucizevî olayları büyü olarak adlandıran Kureyşli müşrikler mehtaplı bir gecede Hz. Muhammed'den bir mucize ister ve bunun üzerine Peygamberimiz Allah'a yalvarır. Hz. Muhammed'in parmağıyla aya işaret etmesi ile ay ikiye bölünüp yere iner. Sonra o'nun peygamberliğine şehadet edip eteği altından girip yeniden çıkar. Daha sonra tekrar şehadet getirip bütünleşir ve yerine döner (Pala, 2022: 327-420).

Eskilerin inancına göre dünya kendi içinde bir devir müddetine sahiptir. Bu devir müddeti 49 bin yıldır. Birinci devrin ilk bin senesi Zühal (Satürn) yıldızından başlar. Bu devre, devr-i ādem de denilir. Zühal yıldızından sonra sırasıyla Müşteri (Jüpiter), Mirrih (Mars), Şems (Güneş), Zühre (Venüs) ve Utarid (Merkür) yıldızları devirlerini tamamlar. Altı yıldızın devir müddetleri bittikten sonra yedinci yıldız olan Kamer'in devri başlar ve o devrin içinde bulunduğumuza inanılır. Hz. Muhammed de bu devrin peygamberidir. Bu nedenle kamer devri devr-i Muhammed olarak da bilinir. Ahir zaman olan bu devirde

doğanların çok yaşamayacağına ve fitnelerin artacağına inanılır. Onlara göre kıyamet bu devirde kopacaktır (Onay, 2021: 121; Pala, 2022:114- 115).

Ali Şir Nevāyî'de Kamer Kavramı

Ali Şir Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanındaki beyitlerde kameri, sevgilisinin yüzünün güzelliğine benzetmek için kullanmıştır. Ay ışığını Güneş'ten almaktadır. Fakat şair beyitlerinde Ay'ın Güneş'ten daha parlak olduğunu vurgulamıştır. Beyitlerde devr-i kamer hadisesini ve Behram yıldızını da işlemiştir.

Ay ışığını Güneş'ten alarak onu bir ayna gibi yansıtmaktadır. Şair ise beyitte sevgilisini aya benzetmiş aynı zamanda Güneş'in ışığını sevgilisinin yüzünden aldığını vurgulayarak sevgilisinin yüzünün nurunu anlatır.

Ruşen durur ki mihr yüzüñdin olur safā
Yoksa ni vech ile kamer andın tapar ziya (2/1)

Divan edebiyatında Leyla ve Mecnûn hikayesine telmih yapılır. Aşıklar kendilerini Mecnûn'a sevgililerini ise Leyla'ya benzetirler. Nevāyî sevgilisinin güzelliğini överek diğer ay yüzlü güzeller arasında güneş gibi parladığını anlatmaktadır.

İrür Leyli-veşim hurşid meh-veşler arasında
Kamer bir gül-hanı Mecnūn anıñ 'ışkı hevāsında (11/1)

Ay ışığını Güneş'ten alan, yeni ay, hilāl, ilk dördün, şişkin ay, dolunay, son dördün şeklinde altı çeşit evresi olan bir gök cismidir. Nevāyî'ye göre, Ay gökyüzünde kendi devrini tamamladığında aydınlık yüzünü kimse görmez, Güneş sevgilinin yanağına düştüğünde ise surattaki ben gibi karanlık olur

Kamer devride yarugluk yüzini körmegey kimse
Kuyaş ruhsarıga ger tüşse hāli tire şāmımdın(484/3)

Devr-i kamer tabiri, eskilere göre her biri yedi gezegenden birine ait ve biner seneden ibaret olmak üzere yedi devir vardır. Bu devirlerin başlangıcı Zühal kabul edilmiştir. Mirrih, Müşteri, Şems, Zühre, Utarid devirleri geçmiştir. Kamer devri (devr-i Muhammedî) yaşanmaktadır (Kam, 2003, 276). Devr-i kamer olarak adlandırılan içinde bulunduğumuz bu

zaman diliminde kıyametin kopacağı, sevgililerin ortaya çıkmasıyla fitne ve fesatlıkların artacağı rivayet edilmektedir. Nevāyî de beyitte bu olaya telmih yapmaktadır.

Didim itkil ‘arızıñ birle közüñ vasfın didi
‘Arızım devr-i kamer ser-fitne-i devran közüm (455/3)

Behram yıldızı hakkında kötü vasıflarının olduğu söylenmektedir. Bunlar; coşkunluk, kahramanlık, kuvvet, hıyanet, öfke, inat ve hırs gibi özelliklerdir. Beşinci feleğin yıldızıdır. Yunanlılarda savaş tanrısı Ares, Romalılarda ise Mars olarak bilinen bu yıldız, İran'da Behram adıyla anılarak hayır meleklerinden sayılmıştır. Batıda buluttan ata binmiş, elinde mızrak veya kılıç bulunan, bazen de postacı kılığında bir delikanlı olarak tarif edilen Merih; Doğu'da sağ elinde kınından çekilmiş bir kılıç veya mızrak bulunan, sol eliyle de kanlı bir insan başı tutan kızıl parmaklı bir delikanlı olarak tasavvur edilir. Savaş, kin ve zulmü temsil eder. Bazı minyatürlerde başında miğfer de bulunur. Kin zulüm ve intikam gibi hislerini temsil ettiğinden bunların ifadesinde bir benzetme unsuru olarak veya bu gibi halleri işleyen psikolojik tasvirlerde sembol olarak kullanılmıştır. (Şentürk,1994:162) Şaire göre, sevgilinin yanında o sert mizaçlı özellikleri olan Behram yıldızı bile değişir.

Yoksa aynıñ yanıda behrām bolmış cilve-ger
Cilvesi behram'nıñ ni tañ kamer devrānıda(597/2)

Ebced hesabı, Bir hesaplama çeşidi olup, Arap alfabesindeki her harfin bir rakam değeri olduğu kabul edilerek yapılır. Hadiselerin vuku zamanını tesbit, cifr veya önemli olaylara tarih düşürme işleminde kullanılır. Kamus'un verdiği bilgiye göre, Ebced, Hevvez, Huttî, Kelemen, Sa'fas ve Karaşet Medyen ülkesini yöneten altı kralın adıdır. Bunlar Şuayb (a)'ın kavmindendiler. Bu altı kralın başında yönetici olan ve ilk sırayı işgal eden kişi, Kelemen idi. Şuayb (a) kavminin helakinde, bunlar da aynı akıbete uğramışlardır. Arapça yazım harflerinin ilk olarak bu altı kişinin isimlerinin harflerince tesbit edildiği kaydedilir. Ebced'in esas adının Ebûcad olduğu, harf tekrarlanması sebebiyle, kısaltılarak Ebced'e dönüştürüldüğü rivayet edilir. Bu altı isme sonradan Sehaz ve Dazıgilen eklenmiştir. Bu altı ismin, şeytan yahut haftanın günlerinin adı olduğu da söylenir (Cebecioğlu, 2015: 90). Eski Türk inanışında yaşayan Güneş ve Ay’ı ata ve ana olarak düşünme inancını mısralarında dile getirmiştir. Türk mitolojisinde Güneş dişi olarak düşünülmüş ve “kün ana” olarak göğün yedinci katında oturduğuna inanılmıştır. Ay ise “ay ata” olarak anılmış hatta bugün halk

ağzında kullanılan “ay dede” ifadesine de kaynaklık etmiştir (Toprak, 2023:409). Beyitte Nevāyî, bu düşünceyi dile getirmiştir.

Digeç ebced başıga ivrülürler
Kamer birle kuyaş ya’ni ced ü eb (49/3)

Divanda üzerinde en fazla durulan hayvanlardan biri de attır. Değişik rengi ve yürüyüşündeki özellikler sebebiyle çeşitli tasavvurlarda yer alır. Bu tasavvurlarda daha çok övülenin kudret ve kuvvetini temsil eder (Sefercioğlu, 2001:422). Beyitte şair, seher vaktinde beyaz bir atın mahvolmuş olduğunu, kara yağız atın ise felekte ay gibi olduğunu anlatır. Burada kara yağız atın ay gibi dolaşması ile gece vakti ayın gökyüzünü aydınlatması arasında benzetme yapılmıştır. Kara yağız atın bulunduğu ortama cesaret, güven vermesinin altı çizilmektedir.

Seher-gûn eşhebiga kim kirekdür pay-mal olmak
Felek meydānıga her tün kamer dik sürdi tut edhem (428\10)

Nevāyî aşağıdaki beyitte düşünceleriyle toplumu aydınlatan, topluma yön gösteren beylerden bahsetmektedir. Bunlar devletin önemli kademelerinde görevli kişilerdir. Bu kişiler kamer zamanında gökteki yıldızlara benzerler.

Özidür ay u rūşen-rāy bigler
Kamer devride andak kim kevākib (692/2)

II.2.1.4. Hilāl

Ayın ilk günlerinde aldığı yay biçimine hilāl denir. Bir diğer adıyla yeni aydır (TDK). Ayın evreleri içinde dolunay güzellik ve parlaklık, hilāl ise bunlarla birlikte yenilik, doğum ve taze hayat simgesi kabul edilir. Sözlükte kelime anlamı olarak “yüksek sesle haykırmak; ortaya,çıkmak,parlamak;sevinmek” anlamlarına geldiği söylenir. Ayrıca hell kökünden türeyen hilāl (çoğulu ehille), ayın kavuşum öncesi ve sonrasında yeryüzünden uçları sivri ince bir yay gibi görünen şeklinin adıdır. Kelime Kur’ān-ı Kerîm’de bir yerde çoğul şekliyle geçer (el-Bakara 2/189). Sözlük anlamına bağlı olarak özellikle kavuşum durumundan sonra ayı ilk defa görenlerin onu haber vermek için sevinçle haykırmaları sebebiyle ayın ilk görülen şekline hilāl denildiği kaydedilmektedir. Nitekim yüksek sesle telbiyede bulunmaya ve hilāl ilk görüldüğünde tekbir almaya ihlāl, yine yüksek sesle kelime-i tevhidi

söylemeye tehlîl, yeni doğan çocuğun hayat belirtisi olarak çığlık atmasına istihlāl denir. Her kamerî ayın başında kavuşum durumunun ardından incecik bir kavis şeklinde ilk defa görülen yeni aya bir-üç gecelik iken hilāl denildiği gibi her ayın sonunda kavuşum durumundan önceki son iki gecedeki aya da bu ad verilir. Bunların dışında kalan diğer gecelerde aya kamer, kavuşum esnasında yeryüzünden görülemeyen durumuna da muhak denilir (Yücel, 1998: 1).

Ayın aydınlanmış olan yüzeyinin yeryüzünden görülen kısmı periyodik olarak değişir. Kavuşum ayı denilen yaklaşık 29,53 günlük süre içinde önce ince bir kavis şeklinde görülen parlaklık (ilk hilāl), yavaş yavaş büyüyerek yarım daire (ilk dördün) ve tam daire (dolunay) biçimini aldıktan sonra tekrar küçülüp incelmeye başlar ve nihayet bir iki gün hiç görünmez olur. Ardından parlaklığının tekrar görülmesiyle yeni bir ay başlar. Ayın ilk hilāl, ilk dördün, dolunay, son dördün ve son hilāl gibi değişik şekillerinden her birine "ayın evreleri" denir (Yücel, 1998: 1).

Ay hilal şeklinde gökyüzünde görünmeye başladıktan sonra, yüzeyinde görülen ışığın artmasıyla şeklinin değiştiği ve yarım ay haline geldiği gözlemlenir. Hilal şeklini sevgilinin kaşına, dolunay şeklini sevgilinin yüzüne benzeten divan şairi, hilalden yarım ay oluncaya kadarki evreyi de sevgilinin alnıyla ilişkilendirir (Özdemir, 2020:70).

Türk edebiyatında hilāl (māh-ı nev) gökyüzünün kulağı, ağzı veya dudağıdır. Nitekim şaşırmayı veya takdiri ifade eden "ağzı açık kalmak", "parmağını ısırmak", "hayret parmağı" deyimlerinde ağız ve parmak hilāli ifade eder. Gök sofrasının veya Tanrı sofrasının dilimlenmiş ekmeğidir. Ramazanın başlamasını, orucun bitmesini, yiyip içmeye ve eğlenceye başlanılmasını telmihen hilālin en çok benzetildiği unsurlardan biri de kadehtir. Hilāl kadeh olunca şafak şaraba, yıldızlar mezeye, devamlı döndüğü için felek de sākîye benzetilir. Cer kāsesi denilen dilenci keşkülü, çaydanlık demliğine benzeyen eski tip çocuk emziği ve kürdan yeni aya teşbih edilirken dolunay da nurdan bir tabağa, gümüşten bir kāseye, iki kefeli bir teraziye veya ölçeğe benzetilir (Yücel, 1998: 12).

"Hilāl-i ıyd" veya "hilāl-i rûzc" tamlamaları, eski hayatımızda, takvimdeki aybaşının, ayın görünmesiyle bilinmesi; dolayısıyla oruç ayının ve bayramların, hilālin göründüğü zaman başlaması geleneğinden dolayıdır. Bunun için sevgilinin hilāl kaşlarının görünmesi āşığın bayramının başlaması demektir. Hilāl ile sevinç bu yüzden yan yana getirilir. Oruçlu kişinin bayram hilālini gözlemesi ile āşığın sevgilinin kaşını gözlemesi arasında fazla bir

fark yoktur. Hilāl şeklindeki ay ile nun, dal, na'l, keman, küpe, halka, külah, damga, kul, sürmedān kelimelerinin de yakından ilişkisi vardır (Pala, 2022: 42).

Ali Şir Nevāyî'de Hilāl Kavramı

Eski Türklerde Ramazan Bayramının gelişi gökyüzünde hilālin görünmesi ile anlaşılmıştır. Nevāyî de bu durumu eserinde işlemiş hem kozmoloji hakkında bilgi vermiş hem de eski Türk inanışları hakkında bilgi vermiştir. Şair, sevgilisinin kaşlarını hilāle benzetmiştir. Cām ve hilāl kavramlarını da sık sık beraber ele almıştır.

Hilāl şekil olarak C harfine benzemektedir. Divan şairleri de günlük hayatta kullandıkları eşyalarla bu şekil arasında benzetme yapmışlar. Nal, atların ayaklarının altına mıh adı verilen minik çivilerle çakılan hilāl şeklinde olan demir parçasıdır. Ali Şir Nevāyî beyitte atın ayağındaki nalı gece renkli hilāle benzetmiştir.

Çābukümnüñ atınıñ na'li imes
Tüşti şeb-rengi ayagıga hilāl (395/4)

Eski Türklerde hilāl görmek mutlu ve müjdeli bir durumdur. Ay başında görünen hilāl aynı zamanda bayramı da işaret eder. Ramazan ayının başlaması ve bayram hilālinin görünmesi ile kaş arasında ilgi kurulur. Kurban Bayramı da hilalin görünmesiyle başladığı için kaş aynı zamanda gurre-i māhdır. Hilālin çıkmasıyla sevgili kaşını gösterir ve o gün āşıkların bayramı başlar (Pala, 2022: 130). Şair, sevgilinin kaşı ile hilāl arasında benzetme yapmaktadır. Beyitte aşık, bayram akşamı gökyüzünde hilāli görmek yerine sevgilinin kaşını görmeyi ister.

Zülf ara kaşıñ körüngeç bolmadı zahir hilāl
Şām-ı 'id anı sipihr üzre firāvān istedim (456/4)

Halk kültürümüzde hilālin mühim bir yeri vardır. Gerek Ramazan ayı ve gerekse bu ayın sonundaki Ramazan Bayramı, hilālin görülmesiyle başlar. Ramazan ayının başı, daha evvel takvim ile tespit edilmiş değildir. Ramazan'ın ilanı ayrı bir merāsime tābidir. Ay, en az iki kişinin şahitliğinde görüldükten sonra Ramazan ilan edilir (Levend, 1980: 269). Şaire göre tutulan oruçların endişesinin hilālin görünmesiyle yok olur ve Ramazan Bayramı gelir.

Yitişti bayram u ref’ itti ruze kaygusın
Hilāl mıskalı yaruttı bade közgüsin (479/1)

Hilāl, şekil bakımından sevgilinin kaşı, inceliği bakımdan sevgilinin beli, yine şekil bakımından zayıf olan aşığın iki büklüm olmuş boyu olarak ele alınır (Okmak, 2018: 161). Nevāyî sevgilinin kaşları yüzünden kendisinin perişan halde olduğundan bahseder

Ta perişan kaşlarıñ āşüfte-hāl itmiş mini
Nā-tüvānlığ içre andak kim hilāl itmiş mini (649/1)

Beyitte hem sevgilinin kaşı ile hilāl arasında hem de sevgilinin boyu ile fidan arasında da benzetme yapılmıştır.

Kaşıñ evc-i melāhatnıñ yañı tugkan hilālidür
Kadiñ nahl-i letafet bagınıñ nev-res nihālidür (201/1)

Ali Şir Nevāyî’ye göre, şarap kadehinin yeni ay gibi parlak ve şarabın renginin de şafak gibi olması gerekir. Ayrıca, bir şarap sunucusunun varlığına atıfta bulunur. Şair, bu tatlı şarap sunucusunu görmenin, onun verdiği şarabı içmenin kendisine sürekli bir keyif ve zevk vereceğini ifade eder.

Anıñ camı hilāl-āyin şafak-āsa meyi rengin
Tutup ol sāki-i şirin sümürsem dem-be-dem anı (613/2)

Beş tane olan Ay’ın evrelerinin ilk ikisi yeni ay ve hilāldir. Nevāyî beyitte bunlardan bahsederek gök bilimi hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir. Nevāyî’ye göre, sevgilisini yeni ay ile görebilir, aynı zamanda sevgilisinin kaşını hilāl gibi görür.

Rü'yet çagı biyik derece birle yañı ay
Kördi nezāre ehli kaşıñnıñ hilālidin (514/5)

Beyitte şair, doğanın güzelliği ve güzellik karşısındaki hayranlığını dile getir. Hilālin şeklini tasvir ederek onun nazdan eğrildiğini anlatmaktadır. İkinci mısrada ise yıldızlar ve gökyüzü bu güzellik karşısında hayranlık duyar. Burada hilal ve sevgili arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Sevgilinin güzelliği karşısında tüm evren şaşkınlık içindedir.

Biri her niçe hilālin igri baglap nāz ile
Encüm ü eflākni hüsniga hayran iyleben (477/3)

Leyla ve Mecnûn hikayesinde aşkından çöllere düşen Mecnûn'un saçlarına kuşlar yuva yapmıştır. Nevāyî de aşağıdaki beyitte bu durumu tasvir etmiştir. Mecnûn'un kafasındaki kuşların hilālin üzerine konarak onu yonttuğunu anlatır. Özgün bir benzetme yapmıştır.

Kayu kuş kim konar bu peyker-i Mecnûn misāl üzre
İrür ten za'fıdın kuş dik ki yongaylar hilāl üzre (579\1)

II.2.2. Güneş Kavramını Anlatan Sözcükler

II.2.2.1. Āftāb

Güneş İslam kozmolojisinde, evrenin kalbi ve Allah'ın göklerdeki işaretidir. O, aynı zamanda bolluğu, feyzi sembolize eden ve bütün evreni aydınlatan ışık kaynağıdır. Ruhun, insan kalbine hayat vermesi gibi akıl da güneş ve aya hayat verir. (Nasr 1985: 89). Nücûm ilmine göre kuvvet, şiddet, kahır, istitālet, sürekli gazab, rağbet, hiss, iffet, hayā ve rikkat evsāfindandır. Sarı renk güneşe mensuptur. Buna mensup olanlar zeki, kuvvet sahibi ve sanatkār olurlar, alāyiş ve eğlenceyi severler. Kāmer ve Müşteri dostları, Zühre ve Zühāl düşmanlarıdır. Mevkii dördüncü kat göktür. Neyyir-i A'zam da derler. Pazar günü ile perşembe gecesine hākimdir. Tabiati itidal üzere hār ve yābistir. Güneşin Arapçası şems, Farsçası mihr, āfitāb, hurşiddir. Mecazi isimleri ise sayısızdır (Onay, 2021: 170).

Güneşi tabiatı üzere sıcak ve kuru olup erkek ve gündüze nisbet edilmiştir. Sa'd-i evsat ile isimlendirilmiştir. Sıfatları kuvvet, şiddet, kahr, zor yatışan öfke, yufka yüreklilik ve iffettir. Pazar günü ve perşembe gecesine hakim bulunmuştur. Cenab-ı Hak'kın takdiriyle esirî cisimlerin süflî cisimlerin tesirleri fazla olup, her yıldız nice nice özellikleriyle tesir etmektedir. Allah, bu büyük güneşe, kendi kudretiyle nice özellikler vermiştir ki, güneşin etkileri, yüksek cisimlerde ve aşağı cisimlerde kendisinden daha belirgindir. Öteki gezegenlerden daha belirgindir. Öteki gezegenlerden daha büyüktür ve bütün yıldızlardan parlaktır. Aya, ışık verir. Denizleri ısıtıp, buharlar çıkarıp, yukarılarda yağmur bulutları meydana getirip, yağdırarak yere hayat verir: Bitkiler, ağaçlar ve meyveler olur. Karlardan ve yağmurlardan nehir kaynakları olur. Bitkilere ve hayvanlara hayat bahşeder. Güneşle madenler oluşur, meyveler olgunlaşırlar. Güneşin doğuşuyla hayvanlar ve insanlar kuvvet bulup, sıcaklık ve ışığıyla menfaatlenirler. Güneşin batmasıyla hepsi şaşırıp, ölüler misali yerlerinde uyurlar kalırlar (Hakkı,1987:142).

Bu seyyareye mensup olanlar kuvvetli, zeki ve sanatkar olurlar. İşlerinde muvaffaktırlar. Güneş gibi halkı cezbederler. Debdebe ve ālāyişe, zevk ve safāya meclupturlar: tahayyülü severler (Levend, 1980:205).

Divan şiirinde daha çok ışığı, parlaklığı, ısısı ve ısıtma ile ele alınır. Hem benzeyen hem de benzetilen durumundadır. Işık ve parlaklık daima onunla birlikte bulunur ve bu nedenle birçok tamlamalar kurar. Onun inkārı gizlenmesi mümkün olmadığı için, gün gibi aşikār deyimi yaygındır. Yine onun açıklanmaya ve ispata ihtiyacı yoktur. Yüzüne bakılmayışı ve gözleri yaşartması da sanatlara yol açar. Güneş, renk bakımından sarıdır. Bu yüzden korkmak ve kıskanmak fiillerini beraberinde getirir. Canlıların hayat kaynaklarından biri olduğu gibi la'l ve akik gibi taşların da oluşmasında büyük rol oynamıştır. Diğer gezegenler de onun hizmetini gören rütbeli kişilerdir. Işıkları bolca her yere dağıttığı için cömertlik sembolüdür. Bütün bu özellikleriyle sevgili denen sultanı temsil eder. Bazen güneş sevgiliye; bazen de sevgili güneşe benzer. Güneşin doğuş ve batış zamanı da tulu', duhā ve gurub olarak ele alınır. Güneş ateşten ibaret olduğu için "germ olmak, yakmak, yanmak, tutuşmak" gibi fiillerle birlikte bulunabilir. Eski astronomiye göre güneş dünyanın etrafında döner dördüncü kat gökte yer edinmiştir. Bu dönüşüyle gün, ay ve seneyi ortaya çıkarır. Bütün gökyüzünü tutuğu için bir sancak, feleğin bağrında durduğu için bir şemsedir. Güneşe göre toz ve zerre sevgiliye nispetle aşığın acizliğini anlatır. Yusuf Peygamber güzellikte güneşle yarışır. Yine rüyasında güneşin kendisine secde ettiğini görmüştür. Ay'a nurunu veren de güneştir. Kılıç, parlaklık bakımından güneşe benzer. Parlaklığı ve aydınlığı nedeniyle sevgilinin yanağıdır. Güneş gelince gölgenin gitmesi, güneşin suya aksedişi, ay ile güneşin birbirlerini takip edip durmaları, güneş görününce yıldızların kaybolması, gecelerde güneşin saklanması vs. yönleriyle de birçok beyitlere konu olan güneş üzerine sayısız teşbih ve mecazlar kurulur. Gök cisimleri içinde sultan olan güneşin hemen her özelliği de sultanlara yaraşır şekildedir. Pırıltılı görünüşüyle tāc, gece kargasını kaçırmasıyla bir doğan kuşu ve avcı, devamlı dönüşüyle ve rengiyle kadeh, sevgili karşısındaki acziyle her kapıyı dolaşması ile köle, doğuş ve batışı anındaki görünümüyle külah, daima dönüp dolaşmasıyla divane ve dilenci, yuvarlaklığıyla bir davul, dünyanın etrafında dönmesiyle pervane, gökte uçması ile altın kanatlı bir tavus, yine yuvarlaklığı nedeniyle top, sergerdan ve sergeştir. Felek bir bayram yeri olunca güneş, yay burcunun okunu attığı bir nişangāhtır. Ay yastık olursa güneş feleğin yatağı olur. Felek taş olunca güneş mühre olur. Sevgilinin sarayında ise kerpiçten öteye geçemez. Parlak, berrak ve yuvarlak oluşuyla bir top aynadır. Yuvarlaklığı ve sarı rengiyle dinār olan güneş, bazen hercai, bazen de canbaz olur. Süleyman

Peygamberin tahtıyla birlikte uçmasından da bahsedilir. İpe benzeyen ışınlarıyla bir mıstar, gökte asılı bulunan meş'ale ve kandil, karanlıkta bir pırıltı ile ortaya çıkışıyla Yed-i Beyza, felek denen acuzenin kulağında bir inci küpe, rengi yönüyle yakut vs. olur (Pala, 2022: 176-177).

Ali Şir Nevāyî'de Âftāb Kavramı

Nevāyî, beyitlerde āftāb kavramını zıt anlamdaki kelimeler ile beraber işlemiştir. Âftāb-ı hāveri diyerek güneşin benzersizliğini vurgulamıştır.

Aşağıdaki beyitte şair zamanın öneminden bahseder. Tire ile hem karanlık zamanı rûşen diyerek de aydınlık zamanı anlatmış aynı zamanda bu iki farklı zamanın ücret karşılığı alınamayacağının belirtir. İkinci mısrada zaman ehli olarak adlandırdığı kimselerin Güneş veya kendi gölgeleri sayesinde zamanı doğru kullandıklarını söyler.

Ni bolgıl tire ni rûşen zamāni kim kiri kılmas
Zaman ehli eğer hod saye yāhod āftāb olgay (639\8)

Şair beyitte, doğudaki güneşe seslenir. Onun doğuya ateş gönderdiğini tasvir etmektedir. Doğu kavramı divan edebiyatında güzellik, zenginlik ve bereket sembolü olarak kullanılır.

Bāhterga saldıñ ot iy āftāb-ı hāveri
İsteseñ kim bāhter tıngay meh-i hāverni yap (72\3)

II.2.2.2. Mihr

Güneş; mah, gün, āfitāb, hûrşîd; eylül ayı; şems, neyyir-i a'zam; sevgi; güneş ışığı (Devellioğlu, 2017:13-751,1153, Pala, 2022: 316). Gökyüzündeki en parlak cisim olması sebebiyle güneş, yıldızların hükümdarı olarak kabul edilmiştir (Şentürk, 1994: 159).

Ali Şir Nevāyî'de Mihr Kavramı

Divan edebiyatının en çok başvurulan mazmunudur. Teşbihleri sayılamayacak kadar çoktur. Şairlerin hayal dünyasında şekilden şekle girer ve bu sayede binlerce mazmunun temelini oluşturur. Teşbihlerde çift taraflıdır. Hem benzeyen hem de kendisine benzetilen

olarak kullanılmıştır (Gülüm, 2014: 531). Ali Şir Nevāyî beyitlerde mihr kavramını hem sevgiliyi, aşkı anlatmak için hem de Güneş'i ifade etmek için kullanmıştır. Sevgili aşkın daima güneşidir. Aşık da onun etrafında dönmektedir. Divan edebiyatında inanıştan dolayı şair sembolik olarak sevgili ve mihr kelimelerini tevriyeli olarak işlemiş. Hak Teālā'nın yüceliğini anlatmak için mihri kullanır. Aynı zamanda divanında Mihr ü Müşteri hikayesinden de bahsetmektedir.

Eski inanışlara göre bir hükümdar doğduğunda gökteki yıldızlara bakılır ve bunların sonucunda hükümdarın karakterine ve gelecekte neler yapacağına dair yorum yapılırmış. Zühre yıldızın gözükmesi talihinin iyi olduğuna, müşteri yıldızının gözükmesi uğurlu bir zat ve isabetli kararlar vereceğine, Güneş'in gözükmesi ile kişinin yüce bir kişi olacağına inanılırmış. Nevāyî 'nin beyitinde de bu inanışın izleri görülmektedir.

Mihr ü māh u müşteri vü zühre çun kıldı tulū'
Hiç nahs ahter tulu'ı anda kat'ā bolmasa (27\3)

Allah'ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kaza kelimeleri kullanılır. Bu iki terim alimlerce farklı şekillerde tanımlanır. Sözlükte, gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak gibi manalara gelen kader, "Allah'ın bütün nesne ve olayları ezelî ilmiyle bilip belirlemesi" diye tarif edilir. Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak anlamlarına gelen; emretmek, yerine getirmek anlamlarındaki kaza ise "Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezelî planını gerçekleştirmesi" şeklinde tanımlanır. Selefiyye alimleriyle Mātürîdî ve Şiî kelamcılarının ekseriyeti bu tanımları benimser. Eş'arî kelamcılarının çoğunluğuyla İslam filozofları sözü edilen tanımları tersine çevirerek kazaya kader, kadere de kaza anlamını yüklemişlerdir. Buna göre kaza Allah'ın ezelî hükmü, yani bütün nesne ve olayların levh-i mahfûzda veya küllî akılda topluca var olması, kader ise bütün nesne ve olayların kazaya uygun olarak yaratılması ve dış alemde gerçeklik kazanmasıdır, "Bir şeyin mahiyet ve niteliklerinin yanı sıra var oluş zamanı ve mekanını belirlemek" demek olan takdir de kaderle eş anlamlı olup bazan onun yerine kullanılır. Mu'tezile kelāmcıları sorumluluk doğuran beşerî fiilleri kader ve kazanın dışında tutmuşlardır. Onlara göre kader ve kaza insanlara ait fiillerin hükmünü açıklayıp haber vermekten ibarettir takdir de bir fiili önceden tasarlayıp belli bir şekilde meydana getirmektir (Yavuz 2001:58). Şaire göre yaşadığımız dünya gelip geçicidir, bu dünyaya

kendimizi dahil etmenin edepsizliktir. İkinci mısrada kaza ve kadere müdahale edilemez, mihr Hak Teālā'dır.

Bu kār-hanega dahl iylemek edeb irmes
Ni dahl kimsege her ni ki mihr iter lāyıh (105\6)

Aşağıdaki beyitte mihr ile sevgili arasında benzetme yapılmıştır. Güneşin insanlara verdiği mutluluk ile sevgiliyi gören aşığın duyguları arasında kurulan bu ilgi de bu tasavvura neden olmuştur (Sefercioğlu, 2001:369). Nevāyî, akşam olduğunda Güneş'in yeniden doğmasını beklediği gibi sevgilisinden ayrıldığında da onun yüzünü görmeyi merak ve sabırsızlıkla beklemektedir.

Hecr ara körgüz disem ol yüzni dir
Mihr kaçan cilve kılur şām ara (25/3)

Nevāyî, beyitlerde sık sık mihr ile beraber vefā sözcüğünü kullanmaktadır. Mihr kavramının iki anlamı mevcuttur. İlki Güneş diğeri ise sevgidir. Nevāyî aşağıdaki iki beyitte sevgi anlamını kullanmıştır.

Tapmadım bir niçe kim mihr ü vefā tofragıda
Dāne saçtım eşkdin kirpik bile iylep şiyār (141/4)

Can birip devrān ilidin istemen mihr ü vefā
Kim besi tapmış ziyan her kim bu sevda iylemiş (255/8)

Klasik Türk şiirinde aşık sevgilisinden eziyet görmesine rağmen aşkından vazgeçmeyi reddeder. Bu durum, aşkın direncini ve inatçılığını vurgulayarak, aynı zamanda aşkın ne kadar güçlü ve dayanıklı bir duygu olduğunu göstermektedir. Aşık sevgiliden eziyet, zulüm gördükçe aşkı artmaktadır. Nevāyî de beyitte sevgilisinin onu terk ettiğini ve aşk zincirlerine yakalandığını söyler. Sevgilisini güneşe benzetir.

Yār itti mihr terki vü min yār-min henüz
'Işkı selāsiliga giriftār-min henüz (218/1)

Beyitte, güneş gibi olan sevgilinin, aşığın rakiplerine sevgi göstermediği takdirde çektiği eziyetlerden şikayet etmeyeceği anlatılmaktadır. Ancak böyle bir durumda cefa yerine sevgiyi tercih edeceğinin altı çizilmiştir.

Meh-veşidin kimsege mihr olmasa hoştur cefa
Mihr bünyādın yıkıp kılmas cefā bünyād hem (439/4)

Beyitte Nevāyî, Mihr ü Müşteri hikayesine telmihte bulunmaktadır. Hikaye kısaca; hükümdarın oğlu Mihr, vezirin oğlu Müşteri arasında geçen sevgi bağı karşısında kötü kalpli kişilerin onları ayırması ile başlarına gelen olayların anlatıldığı bir mesnevidir. Şair de bu beyitte Mihr ve Müşteri gibi dost bulan her gönül ayın varlığında güneşin satıcısı olmayacağını söylemektedir. Mihr ve Müşterinin dostluğunu över. Aynı zamanda Güneş ve Müşteri yıldızının gökyüzünde yan yana gelmesi iyi talihin göstergesi olarak yorumlanır. Nevāyî'ye göre bu durumda ayın parlaklığı artar güneş de sönük kalır.

Mihr itip zahir harîdār olmas ol ay barıda
Her köñül kim tapsa mihr ü müşteri yaglıg enîs (242/2)

Mihrin yansıması denize vurduğunda deniz köpükler saçıp deliler gibi gürültü ve taşkınlık eyler. Burada aslında sevgilinin yüzünü güneşe benzetmektedir. Bu güzellik karşısında deniz bile dalgalanarak kendinden geçer.

Mihr 'aksi güyiya deryaga tüşkendin durur
Kef saçıp ehl-i cünun dik şur u tugyan iylemek (339/5)

Beyite göre, sevgilisine olan aşkının ve hevesinin ölçüsü yoktur. Aynı zamanda sevgilisinin yüzünün güzelliğini güneşe benzeterek cemāl ve mihr kavramlarını beraber kullanmıştır.

Çu yok endaze 'ışkım birle şevkumga ol aynı hem
Cemāl ü mihr āyinide bi-endāze ister-min (520\3)

II.2.2.3. Kuyaş

Clauson'dan aktarılan "Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde küneş ve Kıpçak Türkçesi'nde kuyaş şeklinde söylenen kelimenin aslı kün (gün) olup dünyanın kendi etrafında bir defa dönüşünün aydınlık kısmı ile (kündüz/gündüz; karanlık kısmı tün/dün) onu aydınlatan gök cismine verilen addır" (Güç,1996:288).

Ali Şir Nevāyî'de Kuyaş Kavramı

Klasik Türk şiirinde, sevgili için övgüler ve benzetmeler sıkça kullanılır. Güneş, klasik Türk şiirinde sevgilinin çeşitli yönlerini, özelliklerini ve etkilerini anlatmak için kullanılan güçlü bir metafordur. Nevāyî, sevgiliyi kuyaşa benzeterek onun güzelliğini, ışıltısını, sıcaklığını ve yaşam verici özelliklerini vurgulamaktadır. Sevgili, Güneş gibi çevresine ışık saçan, aydınlık ve canlılık getiren bir kişi olarak tanımlar. Dilenci için ekmek ne kadar önemliyse kendisi için de Güneş o kadar önemlidir.

Bir elma ortadan ikiye bölündüğü zaman birbirlerini tamamlayacak biçimde olur. Nevāyî de aşağıdaki beyitte sevgili ve güneşin bir elmanın iki yarısı olduğunu vurgulayarak sevgilisi ile kuyaş arasında benzerlik kurmaktadır.

Zihi hilāliñ olup ay başıga tig-ı belā
Bir alma-siz iki yargan sin u kuyaş mesela (7/1)

Sevgilisi gençlik günlerinin sabahındaki Güneş gibi parlar, kendisi ise yaşlılık akşamındaki gece gibi karanlıktadır. Burada sevgilinin yaşı oldukça genç, aşık ise yaşlıdır.

Sin kuyaş yañlıg yarup şubh-ı şebāb eyyāmıda
Bizge tün dik tirelıg kısmet karılıg şāmıda (20\1)

Divan edebiyatında aşık sevgilinin yüzüne daima hasrettir. Sevgilinin yüzünün ayrılığında toprak gibi toz olduğunu rüzgar esip Güneş çıksa bile vücudunun tozlarının görünmeyeceğinin vurgulamaktadır.

Yüzüñ hecride tofrag oldum ol yañlıg ki yil kopkaç
Kuyaş çıksa pedidār olmagay cismim gubārında (26\3)

Gül şarabı ile gül yüzünü dudağının kadehi eylediğinden beri güneş lale rengi, yanağın da yıldız yıldız oldu.

Kılgalı mey bile gül gül yüzin ol nūşîn-leb
Lāle-gun boldı kuyaş 'ārızı kevkeb kevkeb (48/1)

Ebced hesabı, Bir hesaplama çeşidi olup, Arap alfabesindeki her harfin bir rakam değeri olduğu kabul edilerek yapılır. Hadiselerin vuku zamanını tespit, cifr veya önemli olaylara tarih düşürme işleminde kullanılır. Kamus'un verdiği bilgiye göre, Ebced, Hevvez,

Huttî, Kelemen, Sa'fas ve Karaşet Medyen ülkesini yöneten altı kralın adıdır. Bunlar Şuayb 'ın kavmindendiler. Bu altı kralın başında yönetici olan ve ilk sırayı işgal eden kişi, Kelemen idi. Şuayb kavminin helakinde, bunlar da aynı akıbete uğramışlardır. Arapça yazım harflerinin ilk olarak bu altı kişinin isimlerinin harflerince tesbit edildiği kaydedilir. Ebced'in esas adının Ebûcad olduğu, harf tekrarlanması sebebiyle, kısaltılarak Ebced'e dönüştürüldüğü rivayet edilir. Bu altı isme sonradan Sehaz ve Dazıgilen eklenmiştir. Bu altı ismin, şeytan yahut haftanın günlerinin adı olduğu da söylenir (Cebecioğlu, 2015:90). Türk destanlarında güneş dişi, ay da erkek olarak karşımıza çıkar. Şamanist olan Türk ve Moğol kavimlerinde "Güneş ana" ve "Ay baba" tabirleri kullanılır (Ögel, 2003: 129-131). Şair de beyitte bu konuyu işlemektedir.

Digeç ebced başıga ivrülürler
Kamer birle kuyaş ya'ni ced ü eb (49/3)

Ali Şir Nevāyî divanında sevgiliyi kuyaşa benzetir. Güneş gibi parlak sevgilinin ayrılığında kendi bedeni zayıf da düşmüş olsa acısından başını vurarak yeri titretir. Divan edebiyatında aşık ayrılıktan bitap da düşse bu duruma razı değildir sevgilisi için daima mücadele edecek bir karakterdir

Ol kuyaş hecrinde cismim bā-vücûd 'ayn-ı za'af
Yirge her dem baş urup andak ki yirni tipretip (69/4)

Beyitte şair, ayrılık acısında olan aşığın karanlık akşamlarını bade kadehi ile aydınlatan kişinin saki olduğunu söylemektedir. Saki Arapça, sucu demektir. Feyyāz-ı mutlak, sevgi ve feyzin kaynağı olan Allah, mürşid, gibi anlamları vardır. İçki meclisinde kadehlerle içki dağıtan kişiye saki denir (Cebecioğlu 2015: 289). Badeyi içtikçe aşık, sevgilisi ile ilgili hayaller kurmaya başlar. Nevāyî de beyitte bu durumu tasvir eder. Sakiye seslenerek güneş ile birlikte akşamını aydınlatmasını istemektedir. Burada ancak güneş ile zifiri karanlığın aydınlığa döneceği düşünülür.

Sākiyā hicrān tünidür bāde tut
Ol kuyaş birle bu şāmımnı yarut (75/1)

Mitolojide, Türk destan geleneğinde ve sözlü kültürümüzde çeşitli anlamlar yüklenen güneş; tek olması, büyüklüğü, bütün kāinata ısısı ve ışığıyla hayat vermesi, göz alıcı parlaklığı, doğudan batıya devri ile divan şairinin de gökyüzüne ait unsurlar içinde en çok

dikkatini çeken cisimdir (İz, 1999: 127). Dilenci kapı kapı dolaşarak ekmek dilenmektedir. Beyitte dilenci için ekmeğin değeri neyse kendisi için güneşin değeri aynıdır.

İy Nevāyî ol kuyaş kursı bahāsın sormagıl
Sin gedāga evli ol bolgay ki sorsañ nānga narh (115/7)

Hat ince işçilik isteyen oldukça meşakkatli bir sanattır. Nevāyî beyitte sevgilinin güneş gibi parlak yüzünü bir sayfaya ve ayva tüylerini hat sanatına, sevgiliyi yaratan Allah'ı ise katibe benzeterek kaderden bahseder.

Katib-i sun' ki müşk iyledi hattıñga midād
Ayet-i rahmet idi kıldı kuyaş üzre sevād (119/1)

II.2.2.4. Başık

Gökyüzündeki en parlak cisim olması sebebiyle yıldızların hükümdarı olarak kabul edilmiştir. Güneşe bu bakımdan "hüsrev-i hāver" (doğunun hükümdarı) denmiştir. Bazı metinlerde de dördüncü kat felekte bulunması sebebiyle "sultan-ı taht-ı çārümîn" (dördüncü tahtın sultanı) ünvanı verilmiştir. Güneş, gök cisimleri arasında yuvarlak şekli itibariyle en çok defe veya def çalan bir şahsa benzetilmiştir. Bazen yuvarlak şekli sebebiyle gökyüzünde kurulu bir sofraya benzetilmiş ya da rengi sebebiyle altından mamül türlü nesneler şeklinde yorumlanmıştır. Güneşin sık sık teşbih edildiği nesnelerden biri de parlaklığı sebebiyle kılıçtır (Şentürk, 1994: 160-162).

Ali Şir Nevāyî'de Başık Kavramı

Aşağıdaki beyitte Nevāyî, diğer divan şairlerinin kullanmadığı "başık'' kelimesini kullanarak güneşi kastetmektedir. Şaire göre, gönlü sevgilisinin aşkından küle döner. Güneşin tabiatından dolayı olan yakıcılık, parlaklık, ışıklı olması, nurlu oluşu gibi özellikleri de çeşitli şekillerde konu edilmiştir. Yakıcı olması, sevgilinin aşığı yakıp yandırması hayaliyle işlenmiştir. Burada yakıcılık özelliği mecazi olmakla birlikte güneşin bir ateş olarak yakma özelliğine sahip olmasına da işaret vardır (Deniz 1992: 158). Şaire göre cefa veren sevgili, bir ok atıncaya kadar onun gönlünün ateşinden güneşe atılan bir katre su ağaç gibi kül olur.

Köñlim otıdın yıgaç küldür başık bir katre su
Tā ki ol şuh-ı cefā-keş atsa bir nāvek maña (14/4)

II.2.2.5. Hurşîd

Divan şairi zengin hayal dünyasına parelel olarak güneşi çeşitli isim ve sıfatlarla şiirine konu eder. Gün, āfitāb, şems, hûr, hurşîd, mihr gibi isimleri olan güneş, yukarıda saymaya çalıştığımız değişik hāl, görünüm ve renklerine yapılan teşbihlerin yanı sıra parlaklığı ve gökyüzünün süsü olması bakımından tābnāk, tābān, tābende, ālem-sûz, rahşān, dırahşān, pür-nûr, münîr, münevvir, şuledār, ziyā-güster, ziyā-efrûz, pür-envār, nûr-efşān, ālem-ārā, ālem-efrûz, ālem-tāb, cihān-ārā, cihānefrûz, felek-ārā, zerrîn..gibi sıfatlarla da anılır (Küçük, 1988: 150).

Ali Şir Nevāyî'de Hurşîd Kavramı

İncelenen divanda şair sevgilisinin yüzünün güneşe benzetmiş onun güzelliğini, ışıltısını, canlılığını ve etkileyiciliğini vurgulayan yaygın bir motif olarak beyitlerinde işlemiştir. Aynı zamanda mutrib-i hoş-lehçe-i hurşîd-sîmā diyerek çalgıcının da yüzünü güneşe benzetmiştir. Mitolojik kavramlardan bahsederek ay ve güneşi ata-ana olarak tanımlamış ayrıca Hz. İsa'nın göğe yükselme hikayesine telmihte bulunarak onun gökyüzünün en yüksek noktasında olduğunu beyitinde işlemiştir. Bu bakımdan şairin hurşîdi işlerken sadece gökyüzü veya sevgilinin yüzünü benzetmesinden ziyade mitoloji ve dinî öğelerle beyitler kaleme aldığı görülmektedir.

Mutrib, Çalgı çalan çalgıcı; şarkı okuyan, şarkıcı. Tasavvufta mevlevi semahanelerinin giriş kapısı üstünde bulunan kısma mutribhane denir. Camilerdeki müezzin mahfelini andırır. Divan şiirinde, bezmin vazgeçilmez unsurlarından biri de mutriptir (Pala, 2022: 337). Beyite göre, şair içkili eğlence meclislerinin kadeh ve yıldızlarla hoştur fakat hoş sohbetli, güneş yüzlü çalgıcı olmazsa eksiktir.

Bezm ara hoştur kadeh kevkeb velî irmes tamām
Mutrib-i hoş-lehçe-i hurşîd-sîmā bolmasa (27/2)

Bedahşān, bugün bir kısmı Afganistan bir kısmı da Rusya sınırları içinde kalan yukarı Sind ve Horasan bölgelerinde, Kābil ile Yarkent arasında dağlık bir memlekettir. Çok eski

zamanlardan beri burada Bedahş denilen yakut madeni çıkarılır. Bedahşān edebîyatta da daima bir yakut cinsi olan kırmızı la'l taşı ile birlikte anılır (Pala, 2022,61). Nevāyî de aşağıdaki beyitte sevgilisinin dudağını kırmızı yakuta, parıltısını da güneşe benzetmektedir.

Levn aña la'l-i Bedahşān yañlıg
Lem'a hurşîd-i dırahşān yañlıg(689/96)

Şair beyitte l'al Bedahşān benzetmesini tekrar yapmaktadır. Sevgilisinin yüzünü yuvarlak hurşîd, dudaklarını kırmızı Bedahşān yakutuna benzetmektedir.

Hüsn h^ānı ara kim yaydı kazā yüz ü lebiñ
Kurs-ı hurşîd bile la'l-i Bedahşan mu ikin (513/3)

Güneş gibi güzel olan sevgili itaatsiz rengarenk atı koştururken sırtında yaldızlı elbisesi ile güneş gibidir. Beyitte hem sevgili hem de onun giydiği elbise güneşe benzetilmiş. Güneş anlamına gelen hurşîd ve kuyaş kullanılmıştır.

Ser-keş eblak sikritip devrān dik ol hurşîd-veş
İgnide zer-keş libāsı dagı andak kim kuyaş (683/3)

İran'da hüküm süren Pişdadîyan sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarı olan Cemşid, tıp bilimine ilk ilgi gösteren, ilk hamamı yaptıran, oku ve yayı ilk kullanan, şarabı ilk kez yapan ve birçok şeyi halka ilk kez öğreten kişi olarak kabul edilir. Aynı zamanda tarihte ilk kez demiri eriterek işlemeyi öğrenmiş, ilk kez savaş araçlarını, zırh, silah kılıç gibi aletleri yapmış, renkli ipek ve pamuklu kumaşı kullanmıştır. Şarabı ve şarap kadehini yapan da ilk kez yapmıştır. Ayrıca dünyanın dört bir yanını gösterebilen bir kadehe sahip olduğu düşünülen Cem, Cām-ı Cem ve Cām-ı cihan-nümā adı verilen bu kadeh dolayısıyla da söz konusu edilmiştir. Birçok madeni keşfedip kullanan Cemşid, kendisi için tıpkı Hz. Süleyman'ın tahtı gibi havada hareket eden değerli taşlarla süslü bir taht yaptırmıştır. Hükümdarlığının üç yüz yılı büyük bir refah içinde geçen Cem, Şeytanın da etkisiyle kibre kapılmış ve heykellerini yaptırıp halkı kendisine tapınmaya zorlamıştır. Bunun sonucunda cezalandırılmış, tahtı Dahhak'ın eline geçmiştir. Cemşid'in güçlü bir hükümdar olmasının yanında üzerinde en çok durulan özelliği Şarabı bulan kişi olmasıdır. (Yıldırım, 2008, 204-208). Nevāyî de beyitte bu hikayeye telmih yaparak, Cemşid'e en uygun kadehi güneş kadehi olarak görür.

Cām-ı der-hor aña ke's-i hurşîd
Dime hurşîd ki cām-ı Cemşid (689/5)

Mesih Hz. İsa'nın lakabıdır. Ölüleri diriltmesi, babasız olarak doğması, kuşlara can vermesi vs. gibi mucizeleri ile beyitlerde telmih yapılarak anlatılır. Sevgilinin köyünde duvar dibinde zayıflığımın gölgesi ile mutluyum diyen çektiği acılardan şikayet etmeyen Nevāyî, Güneş'in kubbesi üzerindeki Hz. İsa'nın vereceği ilacı ne yapacağını sorarak istifham sanatı yapar.

Tarem-i hurşîd üze n'iyley Mesihā'dın 'ilac
Za'f ara kūyide hoş-min sāye-i divar ile (576/3)

Aşağıdaki beyitte, Kur'ān-ı Kerim'den güneş anlamına gelen Şems suresinin adını kullanmıştır. Şems suresi adını ilk ayette geçen ve "güneş" anlamına gelen şems kelimesinden almıştır. Sûre ve'ş-şems ve ve'ş-şemsi ve duhahā olarak da bilinir (Yaşaroğlu, 2010:510). Leyl suresi adını "gece" anlamına gelen ve birinci ayette yer alan leyl kelimesinden almıştır. Sûre ve'l-leyl suresi olarak da bilinmektedir. Bu surenin Mekke döneminde Müslüman köleleri satın alıp āzat etmek suretiyle servetini Allah yolunda harcayan Hz. Ebû Bekir ile cimrilik yapıp malını ihtiyaç sahiplerinden esirgeyen Ümeyye b. Halef hakkında nāzil olduğu bildirilmiştir (Yaşaroğlu, 2003:155). Nevāyî Şems suresini yanağının güneşi ile okumasını, Leyl suresini ise misk yağdıran hat ile okuması gerektiğini söyler.

Āyet-i ve'ş-şems hurşîd-i 'izarıdın oku
Sūre-i ve'l-leyl hatt-ı müşk-bārıdın oku (543/1)

Ay ve Güneş kültü Türk kozmolojisinde büyük öneme sahip olmuş ve bu iki ögeye gökten sonra en büyük paye verilmiştir. Bu iki cisim fiziki ālem ile metafizik ālemi ayıran bir kozmik tampon bölge olarak düşünülmüştür. Bazıları ise bunları doğrudan Tanrı olarak kabul etmişlerdir. Ayı erkek, güneşi dişi olarak kabul ettiklerinden, Aya Ay-Ata, güneşe Kün-Ana ismini vermişlerdir (Taş, 2002 :169). Nevāyî aşağıdaki beyitte Ay ve Güneşi atası olarak tanımlamıştır. Kul olacak kişinin mirza gibi olmalıdır. Mirza İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlular'da hükümdarın erkek çocuklarına, diğer hānedan mensuplarına, büyük arazi sahiplerine ve bazı itibarlı kimselere "mirza" unvanı verilir. (Küçükaşçı, 2010: 479).

Ay ile hurşîd ata birle ana bolsa saña
Kul dedikdin hāsıl olgan dik durur mirzā oğul (381/5)

Şair beyitte Ay ve Güneş'in doğup batma olayını tasvir eder. Ay battığında parlak güneş mükemmel olur, gül fidanı döküldüğünde fidan gibi serviye ölçü olması gerekir.

Uyaktı irse ay hurşid-i rahşān ber-kemāl olsun
Tökülse gül-büni serv-i sehiga i'tidāl olsun (793/1)

II.2.2.6. Kün

Clauson'dan aktarılan "Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde küneş ve Kıpçak Türkçesi'nde kuyaş şeklinde söylenen kelimenin aslı kün (gün) olup dünyanın kendi etrafında bir defa dönüşünün aydınlık kısmı ile (kündüz/gündüz; karanlık kısmı tün/dün) onu aydınlatan gök cismine verilen addır" (Güç,1996:288).

Ali Şir Nevāyî'de Kün Kavramı

Ali Şir Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında kün ile Ay'ı beraber ele alarak, ikisinin de gezegen olduğunu vurgulamaktadır. Güneşi pamuk yumağına, titreyen kandile benzeterek olağan dışı benzetme yapmıştır.

Beyitte Nevāyî, gökyüzünün sürekli dönmesi ile değirmen taşı arasında benzerlik ilişkisi kurmuştur. Başının üzerinde Ay ve Güneş adında birer gezegen olduğunu söyleyerek gezegenler hakkında bilgi sahibi olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Kök tigirmen taşı aylandurmak ister başıma
Dime ay u kün başım üzre bu kim seyyārdur (189/2)

Ay ve güneşi iki pamuk yumağına benzeten şair ayrılık acısıyla çıkardığı ses kulağını rahatsız eder. Beyit ayrılık acısının işlendiği bir beyittir.

İmes ay kün iki pāgundesin kök zālı birkitmiş
Kulakka bes ki hecriñde anı yalkıttı efgānım (419/2)

Bu beyit, şairin sevgilisinin güzelliğini övmek için kullandığı bir teşbih beytidir. Şair, sevgilisinin yanağının, İrem bağının üzerindeki yeşil bir yaprak olduğunu söyler. İrem bağı,

Kur-ān'da geçen cennet bahçelerinden biridir. Şair, sevgilisinin yanağının bu bahçeye yakıştığını, hatta onu süslediğini belirtir. Ayrıca ikinci mısrada da sevgilinin güneş gibi parlak yüzünde gece karanlığında bile yazılanlar görünür haldedir.

Hatıñ irmes gül üzre sebze-i bāg-ı İrem'dür bu
Ni sebze kün yüzide tün sevadıdın rakamdur bu (544/1)

Beyitte, üzüntüden dolayı ay ve güneş titrer, kandillerin titreyen cam fanusları içinde birbirlerine çarptığı için cam fanuslar kırılmıştır. Ahım sarsarı ifadesi ise derinden sarsıcı bir üzüntü anlamı taşır

Tîre andındur ki ay kün şem'in ahım sarsarı
Çerh fānusı ara bir bir öçürdi bu kiçe (568/8)

II.2.3. Yıldız Kavramını Anlatan Sözcükler

II.2.3.1. Yıldız (Yılduz)

Yıldızların her kültürde dinî ve mitolojik anlamda önemli yeri vardır. Eski uygarlıklarda gökyüzü tanrısal bir bölge olarak nitelendirilmiş ve gökyüzündeki işleyiş tanrıların faaliyetleri olarak görülmüştür. Mısırlılar gök cisimlerini tanrı kabul ederdi, dolayısıyla astronomileri dinî öğelerle iç içe idi. Ayrıca gök cisimlerinin doğuşu ve batışı dinî bir özellik taşıyordu. Yıldızların bir süre görünmemesi onların geçici ölümleri sayılırdı. Ölümden sonra yıldızlar, öteki dünyada bir seyahat yaparak arınma ve mumyalanmadakine benzer bir ilaçlanma sürecinden geçerek tekrar canlanıyordu. Gezegenleri tanıyan Mısırlılar bunlara dinlenmeyen yıldızlar adını veriyordu. Eski Çin'de de yıldızlara büyük önem verilirdi. Çin astronomisi bir bakıma bir yıldız astronomisi olup normal yıldızlar yanında kuyruklu yıldızlar ve kutup yıldızı hakkında da ayrıntılı bilgiler içermekteydi. Eski Türklerde kutup yıldızı önemliydi. Türkler evrenin bir kubbe biçiminde olduğunu düşünüyorlardı; bu kubbe altın veya demirden bir kazık (kutup yıldızı) çevresinde düzenli bir hızla dönüyordu. Burçları taşıdığı kabul edilen ekliptik çarkı buna dik olarak yerleştirilmişti. Gökteki bu düzen yeryüzüne de yansıyordu. Kutup yıldızının tam altında yeryüzünün yöneticisi olan hakanın oturduğu şehir bulunuyor, "ordug" adı verilen bu şehrin planı göksel düzeni yansıtıyordu. Merkezde kesişen iki ana yol vardır, gök kutup yıldızının çevresinde döndüğü gibi toplumdaki işler de hükümdarın çevresinde dönmekteydi (Unat, 2013: 534).

Eski Türklerde yıldızlar gökyüzün sesleridir. Her insanın bir yıldızı vardır. Yıldızların insanların sosyal mevkilerine göre olup, kralların yıldızları büyük, fakirlerin ki ise küçüktür. İnsan öldüğü zaman yıldızının yere düştüğüne inanılırdı. Anadolu'nun birçok yerinde yıldızların sahip olduğu bu aşkınlık ve kutsallık, halk arasında çeşitli tasavvurların yapılmasına sebep olmuş ve edebî türlerde kendine yer bulmuştur. Azerbaycan'da çocuğun doğmasıyla birlikte, onun yıldızının da doğduğuna inanılır. Yıldızı parlak olanın hayatta muvaffak ve mesut olacağına, yıldızı kayanın ise öleceğine inanılmaktadır. Benzer inanışlar günümüz Türk toplumları ve Anadolu insanları arasında da yaygındır. Bazen de yıldızların ay ve güneş gibi daha büyük gezegenlere bağlı olduğu düşünülmüştür. Gagauzlar her insanın bir yıldızının olduğuna ve insan öldüğünde yıldızının yere düştüğüne inanmaktadırlar. Gagauzlarda olduğu gibi benzer bir inanış Kazak Türklerinde de mevcuttur. Yine birinin zenginliği artıp, şan şerefi yükselirse yıldızı parlak, aksi olursa yıldızı ters, iki kişi birbiriyle anlaşamazsa yıldızı zıt gibi ifadeler kullanılır. Gagauzlarda yıldız kaymasına şahit olan kimse o anda bir kimsenin öldüğüne inanır. Yıldız kaymasını gören kişi ölen kimsenin kendisi olmaması bazen "Yıldızım yerinde" bazen de "tu-tu-tu" diyerek bir inanış sergiler. Yine Gagauzlar kervan kıran yıldızına, "Araba" denilen büyük ayı burcuna ve kuyruklu yıldıza dikkat ederler. Ayrıca kuyruklu yıldızın felaket müjdecisi olduğuna inanırlardı. Günümüz Anadolu'sunda Mut yöresinde de yıldız kayması iyi görülmeyip her yıldız kaydığında bir kişinin öldüğüne ve her doğan çocukla da bir yıldızın doğduğuna inanılır (Kıyak,2010:195).

Yıldız karşılığında Arapça'da necm (çoğulu nücûm) ve kevkeb (çoğulu kevākib), Farsça'da ahter ve sitāre (İng. star) kelimeleri kullanılır. Kök bakımından necm "doğmak, ortaya çıkmak", kevkeb "parlamak, aydınlık olmak" anlamına gelir (Unat, 2013: 534).

Eskilerin telakkilerine göre bütün ruhlar sekizinci kat gökteki yıldızlardan ayrılarak bu aleme gelmişler ve yine oraya gideceklerdir. Yani her ruh o gökteki bir yıldızdan kopmuştur. Binaenaleyh insanların üzerinde, ayrılan sabit bir yıldızla ana rahmine düştüğü dakikada doğan bir seyyar yıldızın tesirleri vardır. Gökteki yedi yıldızdan her biri haftanın bir gününe ve her günün sıra ile bir saatine hākim farz edilirdi. Bir iş görüleceği zaman hākim yıldızın saati beklenirdi ki muvaffakiyet için şart sayılırdı. Bir çocuk doğunca saate göre hākim yıldız tespit olunur, çocuğun yıldızı sayılırdı. Bu yıldızın vaziyetine göre çocuğun hayatında inkılāplar olacağına inanılırdı. İşte eski hey'et ilmine muvāzi olarak meydana gelmiş rağbet görmüş bir ilim daha vardır ki eskilerin çok uğraştığı ilm-i nücûm (astronomi) dur.

Yıldızların hal ve hareketlerinden birtakım hükümler çıkarmayı bildiren ilimdir. İlm-i tencim de denir. Çok eski bir ilimdir. Bir vakitler Asya ve hatta Avrupa'yı asırlarca meşgul ve ahkāmına münkād eylemiştir. Zaman olmuştur ki orduların hareket ve taaruzları müneccimlerin işaretleriyle vuku bulur, hastalara ilaçlar bil müneccimlerin tayin ettiği eşref saatte verilirdi. Ordular ve kumandanların, saraylarda tabiblerin yanında birer müneccim bulunurdu (Onay, 2021: 501).

İlm-i Nücûma göre, esas olan yedi gezegen ile on iki burçtur. Her biri ayrı bir renge ve özelliğe sahip olan yıldız ve gezegenler; duygular, davranışlar, karakterler ve sağlık üzerinde etkili olmaktadır. Bu kadim ilimle iştigal edenler her insan, her canlı ve hatta madenlerin bile yıldızların tesiri altında olduğunu ifade eder. Ayrıca insanın, doğduğunda hākim olan yıldızın etkisiyle talihinin açık veya kapalı olacağına dair yorumlar yapılır (Işıkhan 2014: 111)

Divan şiirinde sitāre, ahter kevkeb, necm gibi eşanlamlarıyla karşımıza çıkan yıldız, çok zaman parlak şekliyle ele alınır. Uykusuz kişilerin yıldız sayması güneş gelince kayboluşları, güneşe nispetle küçücük oluşları, burçları oluşturmaları, insan üzerine etkileri, her kişinin gökte bir yıldızı oluşu, Arştan haber çalmaya gelen şeytanların yıldızlar ile taşlanması, kıyamet koptuğu zaman yıldızların yere dökületeceği vs. hep yıldızlar ile birlikte anılan telakkîlerdir. Ancak bunların içinde en önemli yeri hiç şüphesiz ilm-i nücūmun doğmasına ve cilt cilt eserler yazılmasına neden olan, yıldızların insan mizacı üzerine etki edişi ve inancı doldurur. Şairler yıldızlar ile gözyaşı, göz, çiğ tanesi, çiçek, çakıl vs. arasında benzetmeler kurabilirler. (Pala, 2022: 482)

Ali Şir Nevāyî'de Yıldız (Yılduz) Kavramı

Yıldızlar, evrenin büyüleyici ve derin birer sembolü olarak sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ali Şir Nevāyî Fevāyîdü'l Kiber adlı divanında yıldızların, karanlık gecelerde yol gösterici olarak hizmet ettiğini, aynı zamanda sevgili gibi parlak olduğunu anlatmaktadır. Yıldızların insanların kaderine etkilerini işler, sa'd veya nahs kavramlarını kullanır. Yıldızları insanın hayat yolculuğunda kaderi belirleyen rehberler olarak görmektedir. Nevāyî yıldızları beyitlerde hem olumlu hem de olumsuz anlamda kozmolojik motif olarak işlemiştir.

Yıldızlara bakarak yol bulma işlemi, tarihin erken dönemlerinde denizciler, kaşifler ve yolculuk yapan insanlar tarafından kullanılan bir yöntem. Bu yöntem, özellikle yön bulma

konusunda yardımcı olmuştur. Geceleri açık gökyüzünde yıldızların konumları sabit olduğu için, yıldızlar insanlara bir çeşit harita olmuştur. Kuzey yıldızının konumuna göre, insanlar kuzeyi, güneyi, doğuyu ve batıyı belirleyebilmişlerdir. Ayrıca, yıldızların yüksekliği de yolculuk yapan kişilere yeryüzündeki konumlarını belirleme konusunda fikir sahibi olunmasını sağlamıştır. Beyite göre, ayrılık acısı çeken kişi, yıldızlara bakarak yol bulan kişi gibi gözyaşından tanınır.

Fehm iter-min eşkdin hicran tarikin iyle kim
Kiçe azgan tapsa yol halini yulduzdın haber (170\4)

Eski astronomi telākkisine göre yıldızların insanlar üzerinde tesiri olduğuna inanılan oldukça yaygın bir inanıştı. Bu telākki şöyle izāh edilebilir: dokuzuncu gök dönerken diğer felekleri ve dolayısıyla yıldızları da beraberinde döndürmektedir. Yıldızlar bu esnada birbirlerine yaklaşırlar veya uzaklaşırlar. Bazen de bir burçta birleşirler. Eski inanca göre bu durum, insanların kaderine tesir etmektedir. İslam dinî bu telākkileri küfr addetmesine rağmen yine de zamanımıza kadar devam edegelmiştir. Yaptığı bu tesirin müsbet veya menfî oluşuna göre sa'd veya nahs sayılmaktadır (Deniz, 1992: 109). Muhtesib kelime anlamı olarak zabıta demektir. Zabıtalar pazarların veya meclislerin düzeninden sorumlu kişilerdir. Zabıta meyhane halkını gözüyle rahatsız eder, o da zabıta gibi uğursuz yıldıza benzeyen gözü ile baktığında meclisi dağıtır.

Nahs yulduz dik közi çun tüşti ber-hem boldı bezm
Muhtesib meh-hāne ehli bezmiga yitkürdi köz (228\8)

Şaire göre, sevgilisinin yüzü sabahın doğuşu gibi parlak ve aydınlıktır. Tan yıldızı ise her zaman beyazdır, siyah olarak hiç görünmez. Sevgilisinin güzelliğinin olağanüstü olduğunu ve dünyada benzerinin olmadığını vurgulamak için kullanılmış bir benzetmedir.

Yüzüñ subhıda hāliñ nokta idür subh ara bolgan
Yok irse körmedük tañ yulduzın hergiz kara bolgan (512\1)

Şaire göre, harfleri birer birer seçerek boşluğa doğru saçsa, her noktada bir yıldız kara taş olacaktır. Nevāyî burada sevgilinin ona söylediği sözleri eğer gökyüzüne söylemiş olsa parlak yıldızların hepsinin kara taş renginde olacağını söyleyerek aslında sevgilinin ona yaptığı eziyetlerin büyüklüğünden bahsetmektedir.

Harfini bir bir itip saçsa felek cevfi ara
Şebe-gun kılgay her noktası bir yulduzını (705\2)

II.2.3.2. Kevkeb/Kevākib

Yıldız karşılığında Arapça'da necm (çoğulu nücûm) ve kevkeb (çoğulu kevākib), Farsça'da ahter ve sitāre (İng. star) kelimeleri kullanılır. Kök bakımından necm "doğmak, ortaya çıkmak", kevkeb "parlamak, aydınlık olmak" anlamına gelir. Kevkeb kelimesi üç, kevākib iki āyette geçmekte, bunlarda Allah'ın nuruna örnek verilen sırça fanus, inci gibi parlayan bir yıldıza benzetilmekte (en-Nûr 24/35) ve İbrāhim'in yıldıza bakışına (el-En'ām 6/76), Yûsuf'un rüyasında gördüğü on bir yıldıza (Yûsuf 12/4) atıfta bulunulmaktadır. (Unat ,2013: 534)

Gülüm çalışmasında Çavuşoğlu'ndan şu cümleleri aktarmıştır: Yıldızlar, şairlerin en çok başvurduğu mazmunlardandır. Gerek parlaklıkları, gerek uzaklıkları, gerek yanıp sönerek göz kırpan bir siluet gibi görüntüleri, gerek soğuklukları ve gerekse de sabah kaybolmaları sebebiyle yıldızlar sevgililere benzetilmiş ve bu ilgiler doğrultusunda çeşitli mazmunlar oluşturulmuştur. Şiirlerde yıldız yerine "kevkeb, kevākib, necm, nücûm, encüm, ahter, sitāre" gibi kelimeler de kullanılmıştır. Aynı zamanda anlam ilgileri doğrultusunda "arpa, dāne-i enār, dürr-i hoş-āb, zer, sipāhî, asker, şem', fınduk, kebkeb, göz, gözyaşı, mîh" (Gülüm,2014:524)

Ali Şir Nevāyî'de Kevkeb/Kevākib Kavramı

Ali Şir Nevāyî divanında kevkeb/kevākib kavramını çokluğunu, parlaklığını, insanların hayatlarına olumlu veya olumsuz etkilerini bir motif olarak işlemiştir. Ayrıca şair kendi gözyaşının yıldızlardan çok olduğunu, yıldızların aşığın sefil haline ağladıklarını hayal ederek beyitlerinde ifade etmiştir.

Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzelliği, doğanın en güzel şeylerinden olan gül ve şarapla kıyaslanır. Sevgilinin yüzü gül yaprakları kadar güzel ve tatlı dudakları da şarapla özdeşleştirilir. Ayrıca beyitte kevkeb kevkeb ikileme yapılarak kullanılmıştır.

Kılgalı mey bile gül gül yüzin ol nüşin-leb
Lāle-gun boldı kuyaş ^ārızı kevkeb kevkeb(48/1)

Mutrib, çalgı çalan çalgıcı; şarkı okuyan, şarkıcı. Tasavvufta mevlevi semahanelerinin giriş kapısı üstünde bulunan kısma mutribhane denir. Camilerdeki müezzin mahfelini andırır. Divan şiirinde, bezmin vazgeçilmez unsurlarından biri de mutriptir (Pala, 2022: 337). Şaire göre, içkili eğlence meclisleri kadeh ve yıldızlarla hoştur fakat hoş sohbetli, güneş yüzlü çalgıcı olmadığında eksiktir.

Bezm ara hoştur kadeh kevkeb veli irmes tamam
Mutrib-i hoş-lehçe-i hurşid-simā bolmasa(27/2)

Şair beyitte sevgilinin terinin damlasından suratındaki beninin göremediğini bunu da yüz tane mesut yıldızın içinde bir tane karanlık, kötü yıldızın oluşuna benzetmektedir. Beyitte yıldız anlamına gelen hem kevkeb hem de ahter geçmektedir

Hoy katresidin gark irür hāliñ sevādı veh n'iter
Bir tire kevkeb fitnesi yüz ahter-i mes'ud ara (23/4)

Sa'd-kevkeb denilen yıldızlar, eski zamanlarda insanların hayatlarında belirli olayların gerçekleşmesine sebep olduğuna inanılan yıldızlardır. Bu inanış, astroloji ve fal gibi geleneksel uygulamalarla da bağlantılıdır. İnsanların doğum tarihleri veya önemli olayların gerçekleştiği tarihler baz alınarak, hangi yıldızların etkisinin daha güçlü olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Sa'd-kevkeb şans ve mutluluk getirdiğine inanılan yıldızlar olarak kabul edilir. Nevāyî, uğurlu yıldız çıkacak mı diyerek akşam yıldızlarına kadar gözyaşı akıtmıştır.

Nevayı eşkdin tā şām encüm
Töker çıkkay mu dip ol sa'd-kevkeb (49/8)

Nevāyî aşağıdaki beyitte, ahının gamından gökyüzünün duman olduğunu hayal ederek, yıldızların da ona gözyaşı olduğunu belirtir. Genel itibariyle sevgiliye duyulan vuslat ile gökyüzü unsurları arasında benzetme yapılmıştır.

Dûd-ı ahım gamıdın boldı sipihr
Eşk irür kevkeb-i seyyare aña (668/68)

Eski insanlar gökyüzündeki yıldızların onlara şans veya uğursuzluk getirdiğini düşünürlermiş. Şairin düşüncesine göre, gökyüzündeki talih yıldızı şans getirse bile karanlığı yüzünden güneş kararır ve talih yıldızı işe yaramaz.

Tiredür ol nev' kim kılgay kuyaş nurun kara
Gerçi kündüz çerh tāli' kılsa bahtım kevkebin (478/3)

Sevgilinin yanağını güneşe benzetmiştir. İnci gibi kulağı ve dudakları bu güneşe yaklaştığında saadet yıldızını bulunduğunu söyleyen şair sevgilinin yüzünde gezegenleri hayal eder.

Kulağı dürr ü la'li kim kuyaşka yandaşıpturlar
Şeref evcide ol kevkeb sa'ādet ahteridür bu (550/2)

Gökyüzünün gam akşamında aşığın halini seyreden yıldızlar kimi zaman güler kimi zaman ağlar. Sevgilisinden ayrı düşmek ona acı çektirir.

Yıglamış gāhi kevakibdin külüp geh subhdın
Çerh kim hālimni gam şāmı temāşā iylemiş (255/7)

Beyitte şair, gökyüzü yıldız yağdırsa bile kendi gözyaşı gibi çok ve şiddetli olamayacağını ve bu düşünceyi desteklemek için derya ile kırağının nerede birbirlerine denk olduğunu sorarak istifham sanatı yapar. Kendi gözyaşı ile derya arasında, yıldızlar ile de kırağı arasında benzerlik ilişkisi kurar.

Çerh yagdursa kevākibni sirişkimce imes
Kayda derya bile tink bolganı bardur şüdrün (464/5)

II.2.3.3. Necm/Encüm

Necm Arapça yıldız, encüm ise yıldızlar demektir. (Pala, 2022: 355, Devellioğlu, 2017: 955).

Ali Şir Nevāyî'de Necm/Encüm Kavramı

Nevāyî yıldızları kaderin sembolü olarak da görür. İnanış doğrultusunda, insanın kaderi genellikle yıldızlarla ilişkilendirilir ve gökyüzündeki yıldızların konumu, insanın kaderinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Şairde de bu inanıştan izleri görülür. Ayrıca yıldızları çiğ tanesine, tohuma ve sevgilinin saçlarındaki inciye benzetmiştir.

Felekler bazen doğudan batıya bazen ise batıdan doğuya doğru dönmektedir. Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi yörüngesinde döndürür. Bu zamanlarda insanların mutlulukları, şansları ile ilgili olumsuzluklar yaşamaktadırlar. Bu yüzden eskiden insanlar felekten şikayetçi olmuşlardır. Aşağıdaki beyitte de Nevāyî'ye göre kimi zaman başına yıldızlardan saf inciler saçan kimi zaman ise gamdan çiğ yağdıran felektir.

Saçsa encümdin felek başıñga yüz miñ dürr-i nāb
Jāle-i gam bil ki yagdurgay bir āfetlıg sehāb (43/1)

Beyitte gökyüzünü bir tarlaya benzetmiştir. Bu tarlaya yıldız değil gam tohumu saçmıştır. İkinci mısrada ise, hüzün dolu akşamda şairin gözyaşları tarladaki tohumlardan fazladır. Şair yaşadığı üzüntüyü vurgulamaktadır.

İmes encüm kazā kök mezra'ıda saçtı gam tuhmı
Veli tökti közüm gam şāmı mundak dāne andın köp (71/3)

Ali Şir Nevāyî'nin divanında doğanın güzelliklerini aşkın sembolü olarak kullanır. Bu beyitte de doğanın estetiği, aşkın yüceliği ile birleştirerek dile getirir. Sevgilinin yoluna yıldızlardan ipek serilir, yıldızlar da saçlarına inci olur.

Kök cilvesidin yayıp atlas yoluña encüm
Encüm düridin saçıp başıñ üze gevher çerh(111/5)

Şairin gözyaşı yıldız kayması gibi yüzünden hızlıca akar. Felek bile bu dağınık gözyaşlarından utanır.

Çerh min ser-geşte yaşıdın hacil boldı ki köp
Encüm-i eşkim şihāb-āsā yügürdi bu kiçe (568/7)

Yüzümde ter belasıyla ölsem mezarımda şaşırmam diyen şair ölmesinin nedenini sevgilisinin zulümlerine bağlar. Küçük taşlar yıldız topluluğu gibi mezarını aydınlatsa da yine de sevgilisinden şikayet etmez.

Yüzide tir fitnesidin ölsem 'aceb imestür kim merkadimde
Uşak taş ornıda hayl-ı encüm ay anda şem'-i mezar bolgay (664/3)

Bazı şiirlerde yıldızların, insanın hayatındaki zorluklara, acılara ve kederlere sebep olduğuna inanılmıştır. Nevāyî de felek ve yıldızları şefkatsiz ve alçak olarak tanımlar. Kimsesiz kalmasının sorumlusu olarak onları görmektedir.

Felek ü encüm bi-mihr ü deni
Barçasız kıldı sini dagı mini

Keh-keşān, Farsça'da "saman" mānasına gelen kāh/keh ile "çekenler" demek olan keşān kelimeleriyle yapılmış, "saman çekenler, saman taşıyanlar" anlamındaki bu isimle güneş sisteminin de içinde bulunduğu, dünyadan çok uzakta ve merkezden dışa doğru sayıca azalan, disk şeklinde, bulutsuz gecelerde açıkça görülebilen yıldızlar kümesi ifade edilmiştir (Polat, 2022: 190). Nevāyî beyitte kendini bir kuş olarak tasvir etmiş ve bu kuşu öldürmek için avcı samanyoluna tuzak kurup yıldızları tohum gibi saçtığını anlatmıştır.

Keh-keşān dāmıda encüm dānesin saçmak nidür
Ger imes öltürgeli 'ömrüm kuşı sayyādı tün (519/4)

Şaire göre gül bahçesini harap eden gökyüzündeki çiğ tanesine benzeyen yıldızlardır.

Sipihr encümni ol yañlıg ki jale
Harāb iylerge bûstānımga attı (655/6)

Şairin Hz Muhammed (s.a.v) Peygamberimizden bahsettiği beyittir. Güneş çıkınca yıldızların kaybolduğu gibi Hz Muhammed (s.a.v) ortaya çıktığında da diğer Peygamberler görünmezler.

Kuyaş çıkkaç andak ki itkey nücum
Körünmey-sin olgaç 'ıyān enbiyā (6/2)

Beyite göre, felek halini görüp gökyüzüne öyle vurdu ki yıldızların gözyaşları ile nilüfer yaprakları nemlendi.

Katık hālimga çerh iylep tabanca birle kök yüzni
Nücum eşkidin itti nilüfer bergini şeb-nemlık (326/4)

Dilencinin şalının üstündeki yırtıkları yıldız ve felek diyerek övme, dumanını da feleğin kıvılcımları zannetme diyerek öğüt vermektedir.

Nücum u çerh dip ögme gedāhıñ bahyelıg şalın
Tütünni çerh uçkunlamı encüm i'tikād itme (551/3)

II.2.3.4. Ahter

Kelime anlamı olarak yıldız demektir. Ayrıca şans, talih uğur anlamları da vardır (TDK).

Ali Şir Nevāyî'de Ahter Kavramı

İnsanın doğum anındaki yıldız konumuna bağlı olarak hayatının şekillendiğine inanılır. Uğurlu yıldızların etkisi altında doğan kişilerin hayatının daha olumlu ve başarılı geçeceği düşünülürken, uğursuz yıldızların etkisi altında doğanların hayatının zorluklarla dolu olacağına inanılır. Nevāyî, bu düşünüşü eserinde derinlemesine işleyerek, insanın hayatını ve kaderini yıldızların etkisiyle açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca şair gözyaşını yıldızlara benzetmektedir.

Ali Şir Nevāyî'ye göre, yüz tane mesut yıldızın içinde bir tane karanlık, kötü yıldız vardır. Beyitte yıldız anlamına gelen hem kevkeb hem de ahter kullanılmıştır.

Hoy katresidin gark irür hāliñ sevādı veh n'iter
Bir tire kevkeb fitnesi yüz ahter-i mes'ud ara (23/4)

Divan edebiyatında sevgili daima şanslı ve mutlu olarak anlatılmaktadır. Nevāyî aşağıdaki beyitte, talih yıldızının sevgilisine yüz çevirdiğini ve bu duruma şaşırdığını dile getirir.

Ahter-i tāli' olup ber-geşte
Bu'l- 'aceb kavm ara ser-geşte (689/120)

Ahter-i ferhunde divan edebiyatında genellikle şans, kısmet, mutluluk yıldızı olarak anılır. Bu yıldızın parlaklığı, gökyüzündeki diğer yıldızlardan ayrıdır ve insanların kaderlerine etki edebileceği düşünülmüştür. Bu nedenle, bazı şairler bu yıldızın olumlu etkilerini dile getirirler ve ona kendi mutluluklarının sebebi olarak görürler. Ali Şir Nevāyî de aşağıdaki beyitte talih yıldızı yüzünden mutlu olup kadeh kaldırmıştır.

Ta kadeh çiktim kılurlar mindin il kesb-i neşāt
Biyle sa'd ol ahter-i ferhunde-fāl itmiş mini (649/6)

Şaire göre, sevgilinin saçları gece gibi simsiyah, yüzü ise ay gibi bembeyazdır. Sevgilinin saçları arasından yüzünün görünmesi garip bir uğurlu fal yıldızı olarak yorumlar.

Yüzüñni bilmes idim zülf ara çu kıldı tulu'
Garib ahter-i ferhunde-fāl imiş bildim (457/5)

Ali Şir Nevāyî, ayrılık yolunda başının felek gibi döndüğünü gözyaşının ise yıldızlara benzediğini söylemektedir.

Başım ki hecr yolında felek dik aylandı
Közüm yaşı irür ol çerh ahteri yañlıg (314/2)

İnanışa göre insanların doğdukları an gökyüzünde olan yıldızlar yaşam boyu onların kaderini belirlemektedir. Bazı yıldızlar uğurlu bazıları ise uğursuz olarak nitelendirilmiştir. Şaire göre de talihi saadet yıldızı gibi dost olamaz.

Hoştur ol ay ger enîsim bolsa kim 'ışk evcide
Tāli olmas sa'ādet ahteri yañlıg enîs (242/8)

Aşağıdaki beyitte Nevāyî tekrar yıldızların insan hayatına etkisinden bahsederek sıkıntısının nedeni uğursuz yıldız olduğunun altını çizmektedir.

Dime eşkim jalesin gam şāmı dürr-i şeb-çerāğ
Kim irür 'ayn-ı melāletdin nuhuset ahteri (621/3)

Beyitte, gökyüzü gibi bir kavuşma için sabaha kadar gözyaşı yıldızlarını dökmesi gerekmektedir.

İy nevāyi çerh yañlıg ister olsañ subh-ı vasl
Tañgaça eşk ahterin tükmey bolur mu kiçeler (183/7)

II.2.3.5. Sitāre

Yıldızların geceyi aydınlatmaları insanlara yol bulma konusunda yardımcı olmaktadır. Bu sebeple yıldızlar için "rehber, delil" gibi tabirler kullanılmıştır.

Ali Şir Nevāyî'de Sitāre Kavramı

Şair aşağıdaki beyitte sevgilisine duyduğu özlemi dile getirir. Gökyüzüne ah ve gözyaşı bırakmıştır fakat hem felek hem de yıldızlar kendisine yardım etmez.

Kılgannı cihanga āh u eşkim
Çerh iylemes ü sitāre kılmas (251/4)

II.2.3.6. Şihāb

Yıldız kaymasıdır. Eski inanışlara göre, Şeytan Arş'tan haber alabilmek için melekler alemine yaklaşınca, melekler onu kovalamak için yıldızları fırlatırlarmış. Bu nedenle kayan yıldız görmek halk arasında pek hayra alamet olarak görülmezmiş. Ancak daha sonraki dönemlerde yıldız kayması uğurlu sayılmaya başlanmıştır. Kayan yıldızla birlikte dilek tutma ve dileğin yerine geleceğine inanma batıl inancı hāsıl olmuştur. Bu değişimin sebepleri kesin olarak bilinememektedir. Beyitlerde hareketliliği ve uğurlu-uğursuz olduklarına inanılması açısından kullanılmıştır (Gülüm, 2014:527).

Ali Şir Nevāyî'de Şihāb Kavramı

Yıldız kaymaları, genellikle bir gözlemci tarafından gece gökyüzünde aniden beliren parlak bir iz olarak algılanır. Bu parlak iz, atmosferin sürtünmesi nedeniyle yanan meteoroidin yarattığı ısının neden olduğu parlak ışığın gökyüzünde bıraktığı izdir. Bu iz birçok insanın dikkatin, çekmiş ve bununla ilgili birçok hikaye anlatılmıştır. Nevāyî'ye göre de ayın üzerindeki karartıların nedeninin yıldız kaymasıdır. Ayrıca yıldız kaymasının aniden belirmesi ve hızlıca geçmesini gözyaşı ile ilişkilendirir.

Ay görünüş itibari ile üzerinde siyah lekeler bulundurur. Eski zamanlardan bu yana bu görüntünün nedeni merak konusu olmuş ve çeşitli varsayımlar sunulmuştur. Beyitlerde de ele alınan olayın nedenini Nevāyî, gökyüzünden kayan yıldız yüzünden ayın göğsünün yaralanmasına bağlamaktadır.

Çerh üze irmes şihāb ol hem bir ay hicranıdın
Rîş kıldı tartıban köksige ahter tırnagın (522/3)

Yıldız kayması, gökyüzündeki bir yıldızın, atmosfere girdiğinde hızla parçalanarak yanması ve bu sırada oluşan parlak ışık çizgisini izleyen olaydır. Karanlıkta gökyüzüne dikkatlice bakıldığında görünebilen olaydır. Beyitte gözyaşının hızlıca geçip gittiğini söyler ve bu durumu yıldız kaymasına benzetir.

Çerh min ser-geşte yaşıdın hacil boldı ki köp
Encüm-i eşkim şihāb-āsā yügürdi bu kiçe (568/7)

II.2.4. Keh-Keşān/Samanyolu

Samanyolu (Kehkeşan) diye bilinen şeyin aslı, burçlar feleğinde açıklandığı gibi altıncı kadirden (gözle görülen yıldızların en sönükleri) olan küçük sabit yıldızlardır topluluğudur. Birbirlerine çok yakın oldukları için birbirlerini tams (mahv) edip beyaz bulut gibi görünmektedir. Samanyolu'nun gecenin ilk saatlerde bir başı bir güneyde bir başı kuzeydedir. Gece yarısı güneyde olan başı batıya, kuzeyde olanı doğuya varır. Gecenin sonunda batıya gelen başı kuzeye, doğudaki de güneye gider (Hakkı, 1987: 174).

Ali Şir Nevāyî'de Keh-Keşān Kavramı

Divan edebiyatında genellikle yıldızların uzaklığını, şekil olarak köprü gibi görünmesi hakkında beyitler yazılmıştır. Fakat Nevāyî keh-keşānı izlenmesi zevkli bir görüntü olarak tasvir etmiş ve yıldız kümesi olduğu için bir tuzak olduğunu düşünerek divanda bahsetmiştir. Bu durum şairin ilm-i nücum açısından da bilgi sahibi olarak beyitler yazdığının bir göstergesidir.

Samanyolu koyu renkli yıldız kümesidir. Şair beyitte, o güneş yüzlü sevgilinin dolaşmak için caddeye çıktığında Ay'ın da keh-keşānın etrafında dönmeye başladığını anlatmaktadır. Gece gökyüzünde gördüklerinin nedenini sevgilisinin caddeye çıkmasına bağlayarak hüsn-i talil sanatı yapmıştır.

Kaçan ay keh-keşāndın sāyir olsa bolgay ol yañlıg
Kim ol hurşîd-sîmā seyr üçün ötkey hıyābānd (485/7)

Samanyolu yüzlerce yıldızdan meydana gelen galaksidir. Yıldızların çokluğu ve toz bulutu şeklinde olmasından dolayı sık sık beyitlere konu edinilmiştir. Şair de beyitte sevgiliyi ömrünü almak için gece vakti gelen bir avcıya benzetmiştir. Avcıların kuşları avlamak için

taneler bıraktıkları gibi sevgilisinin de keh-keşān tuzağına yıldız taneleri saçarak onun ömrünü almak ister.

Keh-keşān dāmıda encüm dānesin saçmak nidür
Ger imes öltürgeli ‘ömrüm kuşı sayyādı tün (519/4)

II.2.5. Süheyl

Semanın güney yarı küresinde, Sefine-i Nuh burnunda bulunan ve “Süheyl-i Yemāni” adıyla da anılan parlak bir yıldızdır. En iyi Yemen’den görüldüğü için bu isimle anılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) Mirac gecesi sırasıyla bütün felekleri geçmiş, Arş’a kadar gitmiştir. Bu esnada felekler ve yıldızlar bazı kudretler kazanmışlardır. Süheyl yıldızı da derileri kırmızıya boyama hassasını elde etmiştir. Ayrıca Yemen’de çok bol olduğu söylenen akik taşının meydana gelmesinde de etkisi olduğuna inanılır (Deniz, 1992: 137).

Ali Şir Nevāyî’de Süheyl Kavramı

Süheyl, aşkı temsil etme ve aşkı övgüyle anlatma amacıyla sıkça kullanılır. Aşıkların sevgililerinin güzelliklerini yüceltmek ve onların yüce niteliklerini vurgulamak için Süheyl metaforu başvurulan bir araçtır. Ali Şir Nevāyi Süheyl yıldızının rengini ve uzaklığını anlatmıştır.

Saki ve mey divan edebiyatında sıklıkla beraber kullanılmaktadır. Genellikle içki meclisleri tasvir edilir. Şair beyitte, bu içki meclisini anlatarak, sakinin kadehine sel gibi şarap koyduğunu bu durumu da şarabı Güneş’e kadehi ise Süheyl yıldızı ile ilişkilendirerek tasvir etmiştir.

Sākiyā cāmga koy meydin seyl
Meyi hurşîd ü anıñ cāmı süheyl (689/242)

İnanışa göre Süheyl yıldızı Yemen’de bulunan akik taşının etkisi altında meydana gelmektedir. Beyite göre, yüzünü gül rengi yapan taşları boyayan o Süheyl yıldızı yoktur.

Yok süheyli ki boyar hārānı
Ol ki gül-reng kılur sîmānı (689/243)

Aşık sevgiliden gelen eziyet hatta sövmelere bile aldırmayan, sevgiliden bir türlü vazgeçmeyen, zayıf bir tip olarak görünmesine rağmen, acıya ve eziyete son derece tahammüllüdür. Ona bu dayanma gücünü veren, sevgiliye olan büyük aşkı ve vuslata erme arzusudur (Sefercioğlu, 2001:244) Beyitte şair Süheyl yıldızına doğru yönelen efkarlı gönül sohbet diler. Burada sohbet dilenen kişi sevgilidir. Sevgili yüzünden gönlü yaralı bile olsa yine ondan vazgeçmemektedir.

Kim Süheyli sarıdur zār köñül
Köp tiler sohbetin efgār köñül(689/244)

II.2.6. Utarid

Utarid feleği Ayın feleğine göre ikinci felektir. Zühre'nin altında olup süfliyeyn ismiyle meşhur olan Ay feleğine en yakın olanıdır. Utarid soğuk ve kuru olup erkek ve gündüze nisbet kılınmıştır. Mümtezic (karıştırıcı) ve münafık (ara bozucu) özelliğe sahiptir. Pazar gecesi ve çarşamba gününe hakim olmuştur. (Hakkı, 1987: 148-151).

Güneşe yakın bir seyyaredir. Nücûm ilmine göre yeri ikinci kat göktür. Şiir ve muşahabenin, nutk ve kitabetin pîri sayılır. Eskiden birinin kitābet kuvvetini anlatırken "Onun kalem-i Utarid-rakamı" gibi tābirler kullanırlardı. Bizde şiir ve inşānın timsāli hükmündedir. Yunan esatirinde Merkür mukabilidir. Ehl-i tencîme göre tabiat yābis ve bāriddir. Diğer yıldızlarla imtizaç eder. "Şāir, münşî, kāüb ve muhāsîb ana müteallikti r." Tālii Utarîd olanlarda bu vasıflar vardır. Kimyacılar civaya Utarid derler. Tir, debîr-i felek, debîr-i semā, münşî-i çarh gibi tābirler de ona aittir (Onay, 2021: 375).

Batıda sür'at sembolü olduğu gibi Doğu'da da ok anlamına gelen "Tîr" diye anılmıştır. Her yıldızla uyuşabilmesi, imtizaç edebilmesi sebebiyle "Mümtezic" ve "Münāfik" da denir. Fesahat ve Belāgatin sembolü oluşundan "Debîr-i Felek" unvanıyla adlandırılarak defter ve kalemle sembolize edilmiştir. Doğu minyatürlerinde tavus kuşuna binmiş, sağ elinde bir yılan sol elinde yuvarlak bir tahta bulunan yahut başında taç ve sırtında yeşil cübbe ile kürsüde iki eliyle Kur'an'ı okuyan güzel bir genç suretinde tasavvur edilmiştir. Farsçada Zādus veya Zavdus da denmiştir (Şentürk, 1994: 152)

Eski Yunanlılarca adı da Hermes'tir. Büyük mābud Zeus'un oğludur. İtikada göre bārbed (lîr)in mucididir. Babasının kararlarını o ilan eder. Belagat, ihtiyat ve hilenin, ticaretin

mābududur. Alfabeyi, rakamları, mūsîki ilmini, heyet, idman ve güreşi icat etmiştir. Bütün bu vasıflarına rağmen bizim edebiyatımızda münşi ve kātib timsalidir. (Onay, 2021: 375)

Utarid hakim olduğu burçlarda doğanlar anlayışlı, zeki ve kurnaz olurlarmış. Bu yıldız pazar gecesi ile çarşamba gündüzünde etkili imiş. Feleğin katibi sayılır. İkinci felekte yer edinmiştir. Güzel söz ve yazı ile sanatkarlığın sembolüdür. Debr-i Felek de denir. Katip ve yazarların piri sayılırmış. Hile ve yalancılık onun özelliklerindenmiş. Neşeli, hassas ve çalışkan kişiler de Utarid'in etkisinde olurlarmış. Dost yıldızı Kamer; düşmanları ise Şems ile Zühre'dir.(Pala 2022: 465)

Utarid alaca rengi temsil eden bir yıldızdır. Bu da onun mümtezic yani uyumlu bir yıldız olması sebebiyledir. Zira Utarid'in mîzācı kutlu yıldızla bir araya geldiğinde kutlu, kutsuz yıldızla beraber olduğunda ise kutsuz olmaya müsaiddir. Bu durum renk olarak alacalıkla ifade edilmiştir. Bu itibarla Utarid'in güneş ile olan yakınlığı kutludur (Deniz, 1992: 214).

Ali Şir Nevāyî'de Utarid Kavramı

Ali Şir Nevāyî divanında sadece bir kere bu kavramı kullanmıştır. Beyitte eskiden kullanılan kalem-i Utarid-rakamı tabirine dayanılarak hitabet gücü yüksek olan Utarid'in bile nesir ve nazm da meftun olduğu ne sorulursa sorulsun cevabının aciz olduğunu anlatmaktadır.

Nazm u nesriga 'utarid meftun
Her su'al itse cevābıda zebun(689/154)

II.2.7. Zühre

Zühre gezegeninin feleği Aydan itibaren üçüncü felektir. Güneş feleğin altında iki süfli felekten birincisidir. Zühre, feleğinde tek başına hakimdir. Üçüncü gökte olan Zühre'nin tabiatı mu'tedil, soğuk ve rutubetli olup dişi ve geceye nispet olunmuştur. Sad-ı asgar diye isimlendirilmiştir. Bu yıldıza bakmanın kalbe sürûr verdiği tecrübe edilmiştir. Bu yıldızın vasıfları yumuşak, dostluk, rikkat, yakınlaşma, ferah, isteki cilve, oyun, teganni, cima, sıhhatlilik ve güzel yaratılış bulunmuştur. Bu yıldızın ta'li düştüğü noktalarda bildirilen

vasıfları aynen görülmüştür. Bu yıldız salı gecesi ve cuma gününe hakim bulunmuştur. Bu gece ve gündüzlerin ilk saatleri buna nispet kılınmıştır (Hakkı,1987:144-147).

Üçüncü felektedir. Güneş ve aydan sonra gökyüzünde görünen en parlak cisimdir. Yunan tanrıçalarından Afrodit'e tekabül eden bu gezegene Romalılar Venüs, İranlılar ise Nāhid derler. Zeus'un kızıdır. Venüs heykellerinde görüldüğü üzere Batı'da güzel ve düzgün yapılı bir kız şeklinde tasvir edilir. Güzelliğiyle herkesi büyüleyen Venüs, bir çift güvercin yahut kuğu tarafından çekilen bir arabada tasvir olunur. Doğu minyatürlerinde ise iki eliyle kopuz tutan genç bir kadın, yahut yeşil ve sarı elbise giymiş, kollarında bilezikler, parmaklarında yüzük ve ayaklarında halkalar bulunan kendisine bakan bir kadının karşısında oturan genç bir kız şeklinde tasvir edilmiştir.

Bu yıldızın tesiri altındaki burçlarda doğanlar güzel, zarif, zevk sahibi, zeki, maharetli ve sanatkar olurlar. Fazla hissidirler, Üçüncü felek Zühre'ye aittir. Cuma günü ve sah gecesi onun tesirindedir. Yeşil ve parlak renkler de ona aittir. Felek'in sazendesi olarak bilinir. Efsāneye göre Zühre İranlı, çok şûh ve güzel bir kadın imiş. Hārût ve Mārût adlı meleklerden göğe yükselmenin yolunu öğrenip oraya çıkmıştır (Pala, 2022: 494).

Eski yıldız bilgisine göre yeşil renktedir. Evi Sevr ve Mizan burçlarındadır. Zühal ile dosttur. Müşteri'nin "Sa'd-i Ekber" olarak vasıflandırılmasına karşılık bu "Sa'd-i Asgar" olarak vasıflandırılır. El-Müncid'e göre eski Araplar onu güzellik tanrısı sayarak sabah ve akşam vakitleri görülen bu yıldıza taparlarmış. Soğukluğunda da kuruluğunda da itidal vardır. Cuma günü ile salı gecesi, iklimlerden beşinci iklim, renklerden yeşil, madenlerden kalay bu yıldıza mensuptur. Şehvet, bedende et, duygulardan koku alma, yaşlardan gençlik, hayvanlardan balıklar ve zehirli olanlar, beyaz ve sarı renkli yaratıklar, eti yenmeyen kuşlar ve akraba kadınlar bu yıldıza mensuptur. Zühre'nin hakim olduğu zamanlarda doğanlar güzel yüzlü, sıkı etli, güzel sesli, kalın parmak ve kaim bacaklı, iyi huylu, müziğe istidatlı, şehvete düşkün, kumara tutkun olurlar. Müzisyenler ve hanendeler bu yıldızın tesirindedirler (Şentürk, 1994: 156).

Ali Şir Nevāyî'de Zühre Kavramı

Şair, Zühre'yi şarkıcı, müzisyen, mutrib kavramlarıyla beraber kullanır. Zühre klasik Türk edebiyatında en çok ışıldayan, en güzel yıldız olarak anılmaktadır. Bunun nedeni

Zühre'nin melekleri güzelliği ile kandırarak göğe yükselmesidir. Nevāyî de hem bu hikayeye telmihte bulunmuş hem de sevgilisinin güzelliğini Zühre'ye benzetmiştir.

Eski inanışlara göre bir hükümdar doğduğunda gökteki yıldızlara bakılır ve bunların sonucunda hükümdarın karakterine ve gelecekte neler yapacağına dair yorum yapılırmış. Zühre yıldızın gözükmesi talihinin iyi olduğuna, Müşteri yıldızının gözükmesi uğurlu bir zat ve isabetli kararlar vereceğine, Güneş'in gözükmesi ise kişinin yüce bir kişi olacağına inanılırmış. Nevāyî 'nin aşağıdaki beyittin de bu inanışın izleri görülmektedir.

Mihr ü māh u müşteri vü zühre çun kıldı tulū
Hiç nahs ahter tulu'ı anda kat'ā bolmasa (27/3)

Divan şairleri Zühre'yi mutrib olarak ele almaktadır. Aşağıdaki beyitte Nevāyî de Zühre'yi türkü söyleyen kişi aynı zamanda onun gibi çalgıcının olmadığını belirtir.

Zühre tā nağme-serādur andak
Bolmadı devrde peyda mutrib (67/3)

Şaire göre Güneş ata, Zühre ise anadır, onun gibi güzel çalgıcının doğmayacağını söyleyerek Zühre'nin mutriplik vasfını belirtir.

Bolsa hurşid ata vü zühre ana
Tugmagay sin kibi zibā mutrib (67/4)

Parlaklığı ile yön tayin etmede bir pusula görevi gören bu sebepten bir diğer adı Çoban Yıldızı olan Zühre, sevgilinin yüzünün aydınlığı ile ilişkili olarak da şiirlerde kendisine yer bulmuştur. Fakat bunun yanı sıra şairlerin lügatinde sevgilinin güzelliğini ifade edebîlecek herhangi bir sözcük bulunamazken yahut mevcut olanlar bu güzelliği tarif etmede yetersiz kalırken Zühre bir güzellik tanrıçası olarak bu kıyasta kimi zaman sevgiliye denk tutulmuş kimi zaman ise mağlup olan taraf olarak yer almıştır. (Işıkhan,2022:30) Beyitte şair, Zühre yıldızı gibi parlak diyerek hem parlaklık vasfına hem de çalgıcı vasfına dikkat çekmek istemiştir.

İy Nevāyi çu nevā nevha bile boldı bedel kāş
Bolmagay irdi saña zühre-cebinler bile ülfet (80/9)

Zühre yıldızı genel olarak eğlence ortamlarında şarkı söyleyen kişi olarak tasavvur edilmekle birlikte saki olarak da anılmaktadır. Nevāyî, sabah vakti ay yüzlü şarkıcının şarap getirmesine şaşırmaz, çünkü o sabah vakti talihli olan Zühre gibidir.

Tañ yok ol meh-veş muganni tutsa cām-ı mey sabûh
Ni üçün kim zühredür tāli bolur ahter sabah (110/4)

Sakinin kadehleri doldurmasını çalgıcıdan da ahenkli bir şarkı isteyen Nevāyî, çalgıcının enstrümanını feryat edecek şekilde çaldığı takdirde gökyüzünden Zühre'nin geleceğine inanmaktadır.

Ki türgil rez-kızın saki muganni nagme'i tüzgil
Ki ol kökdin kitürgey zühreni efgānga mızrabıñ (373/7)

Sevgili, gökyüzüne yükselmiş bir melek gibidir. Sevgilinin yüzü, en parlak gezegen olan Zühre ile en uzak gezegen olan Keyvan'ın yıldızından oluşmuştur. Bu, sevgilinin hem çok parlak hem de çok uzak olduğunu anlatır. Şair, sevgiliye ulaşmanın imkansızlığından yakınmaktadır.

Kökke çun iltip melek rahşıñ gubārın tapmayın
Zühre andak sürme-i Keyvan anıñ dik perçemi (605/4)

Zühre gökteki meleklerle yer değiştirmiştir. Kur'an'da bu meleklerin ismi Harut ve Marut olarak geçer. Onlar yeryüzündeki insanların çok günah işlediklerini görüp Tanrıya şikayetçi olmuşlar, Tanrı da bunun üzerine onlara insanların günah işlemelerine sebep olan duyguları vererek yeryüzüne göndermiştir. Burada Zühre ile karşılaşan melekler ona āşık olmuş ve birlikte olmak istemişlerdir. Zühre bu fırsatı iyi değerlendirmiş, bir şekilde onları tuzağa düşürüp göğe yükselmenin sırrını öğrenmiştir. Zühre gökyüzüne yükselip bir yıldıza dönüşürken onlar Babil kuyusunda baş aşağı vaziyette asılı kalmışlardır (Öztürk, 2020: 1413). Kur'ān-ı Kerim Bakara Suresi - 102-103 . Ayette de adı geçen bir olaydır. Beyitte de şair, o kendini beğenmiş bencili sevme demeyin Güneş, Ay bile Zühre'ye hayranken onu sevmemenin mümkün olmadığını anlatarak Zühre hikayesine telmihte bulunur.

Dimeñ andın hub köptür sivme ol hod-rāynı
Zührega vālih n'iter hurşıd birle aynı (658/1)

II.2.8. Merih/Behrâm

Merih'in feleği Ay'dan itibaren beşinci, Güneş'ten sonraki ulvi feleklerin birincisi ve yere en yakındır. Nahs-ı asgar (küçük uğursuzluk) denen Merih-i ahmer (kırmızı Merih) gezegeni feleğine tek başına hakimdir. Merih'in tabiatı çok sıcak, kuru, müzekker ve geceye nispet edilmiştir. Vasıfları coşkunluk, kahramanlık, hiddet, sefahat, kuvvet, hıyanet, öfke, hayāsızlık, inat ve baş olma hırsı bulunmuştur. Bu kötü vasıfların ona Hakk Teāla'nın muradı ile sirayet ettiği tecrübe ile sabit olmuştur. Merih cumartesi gecesi ve salı gününe haki bulunmuştur. Bu gece ve gündüzün ilk saatleri Merih'e nispet olunmuştur (Hakkı,1987: 136-138).

Yunanlılarda savaş tanrısı Ares, Romalılarda ise Mars olarak bilinen bu yıldız, İran'da Behram adıyla anılarak hayır meleklerinden sayılmıştır. Batı'da buluttan ata binmiş, elinde mızrak veya kılıç bulunan, bazen de postacı kılığında bir delikanlı olarak tarif edilen Merih; Doğu'da sağ elinde kınından çekilmiş bir kılıç veya mızrak bulunan, sol eliyle de kanlı bir insan başı tutan kızıl parmaklı bir delikanlı olarak tasavvur edilir. Savaş, kin ve zulmü temsil eder. Bazı minyatürlerde başında miğfer de bulunur (Şentürk,1994:162).

Yıldız ilmi içinde gezegenler önemli yer tutar. Merih ise nahs-ı asgar (küçük uğursuzluk) olarak kabul edilir. Yıldızların burçlar üzerine etkisinden dolayı Mirrih aşırı derecede ateşli ve kurudur. Neşe, yiğitlik, kızgınlık, sefahat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap gibi özellikler onunla ilgili görülürdü. Feleğin başkomutanı mesabesindedir. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir. Yunan mitolojisinde savaş tanrısı olarak bilinir. Burçlar içinde yıldızı Merih olanlar kuvvetli, öfkeli, sert ve cüretkār olurlarmış. Kararlılık ve girişkenlik ile dolu, ama devamlı kavgacı imişler. Beşinci felek Merih'in etkisi altındadır. Kendisi de o gökte bulunur. Cumartesi gecesi ve sah gündüzlerine hākimdir. Kırmızı renk de Merih'e aittir (Pala, 2022: 323).

Ali Şir Nevāyî'de Merih Kavramı

Behram Farsça'da ayın 20. günüdür hem de Merih yıldızı anlamına gelmektedir. Şair de beyitte, Ay ile Merih yıldızının aynı anda göründüğünü, Merih yıldızının Ay devrinde gözükmesine şaşılmaması gerektiğini anlatmaktadır. Ay 20. günde dolunay şeklini alarak daha parlak gözükür, aynı zamanda Merih yıldızının da gökyüzünde daha net gözüktüğünü gözlemleyen şair kozmolojik bilgisini beyitte işlemiştir.

Yoksa aynıñ yanıda behrām bolmış cilve-ger
Cilvesi behram'nıñ ni tañ kamer devrānıda (597/2)

II.2.9. Müşteri

Müşteri'nin feleği Aydan itibaren altıncı, Güneş'ten itibaren sayılan üç ulvi feleğin ikincisidir. Saādet aynası ola Müşteri, feleğinde tek başına hakimdir. Tabiatı adaletinden sa'd-i ekber(büyük kutluluk) ismiyle adlandırılmıştır. (Hakkı,1987:133)

Yunanlarda Zeus, Romalılarda Jüpiter olarak adlandırılır. Farsça Bercis'tir. Batı'da kudretli bir tanrı olarak kabul görmüş, tahtının önünde içlerinden hayır ve şerri çıkardığı iki fıçının bulunduğu bir insan suretinde hayal edilmiştir. Olimp dağının tepesinde otururak yıldırım ve şimşekleri gönderdiği, bulutları idare edip yağmurları yağdırdığı vb. tabiat hadiselerine hükmettiği inanılırdı. Doğu'da ise bu tasavvurlar bazı değişikliklere uğrayarak Müşteri, feleğin kadısı yahut hatibi anlamına gelen "Kadî-i felek" yahut "hatîb-i felek" şeklinde kabul edilmiştir. Minyatürlerde ata binmiş, sağ elinde kılıç, sol elinde yay olan, yahut da çeşitli renklerde kumaşlardan elbise giymiş erkek suretinde tasvir edilmiştir (Şentürk, 1994: 164).

Bu yıldızın etkisi altında doğmuş olanlar, terbiyeli, utangaç, iyi ve yumuşak huylu, alçak gönüllü, cömert olurlar. Düzgün ve güzel söz söylerler. Feleğin kadısı ve hātibi olarak bilinir. Sa'd-ı ekber (büyük kutluluk) olarak kabul edilmiştir. Pazartesi gecesi ile Perşembe gündüzlerine hākimdir. Mavi renk, Müşteri yıldızına aittir. Merih (Mirrih) ile Ay (Kamer) dost yıldızlan; Zühre ile Utarid ise düşman yıldızlarıdır. Özellikle methiyelerde bahsedilen kişiler düşüncelerinde ve işlerindeki isabetten dolayı Müşteri yıldızına benzetilirler (Pala, 2022: 344).

Ali Şir Nevāyî'de Müşteri Kavramı

Şaire göre Müşteri yıldızı olumlu özellikler taşır. Ay ve Müşteri yıldızının dostluğunu, aynı zamanda Müşteri yıldızının uğur ve ilim getiren önemli bir yıldız olduğunu vurgulamıştır.

Merih (Mirrih) ile Ay (Kamer) dost yıldızlan; Zühre ile Utārid ise düşman yıldızlarıdır. (Pala,2022: 413). Beyite göre her gönül Müşteri ve Ay gibi dost bulma arzusundadır.

Mihr itip zahir harîdār olmas ol ay barıda
Her köñül kim tapsa mihr ü müşteri yañlıg enîs (242/2)

Eski inanışlara göre bir hükümdar doğduğunda gökteki yıldızlara bakılır ve bunların sonucunda hükümdarın karakterine ve gelecekte neler yapacağına dair yorum yapılırmış. Zühre yıldızın gözükmesi talihinin iyi olduğuna, Müşteri yıldızının gözükmesi uğurlu bir zat ve isabetli kararlar vereceğine, Güneş'in gözükmesi ile kişinin yüce bir kişi olacağına inanılırmış. Nevāyî 'nin aşağıdaki beyittin de bu inanışın izleri görülmektedir.

Mihr ü māh u müşteri vü zühre çun kıldı tulū
Hiç nahs ahter tulu'ı anda kat'ā bolmasa (27/3)

Bircis yıldızı beyitlerde akıl ve ilimi tasvir etmek için de sık sık kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitte Nevāyî, gökyüzünde bircis olduğu zaman ilim oldu, ilimlerin hepsinin onun huzurunda olduğunu söyler ve bircis yıldızını bilgilerin en yücesi olarak ele almaktadır.

'İlm eflākide bircis mahal
Barça eşkal-i 'ulūm allıda hal (689/153)

II.2.10. Zühal

Zühal gezegeninin feleği, Ay'ın feleğinden itibaren yedinci, Güneş'in feleğinden itinaren eflak-i ulviyye diye isimlendirilen üç feleğin üçüncüsü, en yükseği ve en büyüğüdür. Zühal yıldızına Keyvan da derler. Yıldızlarla uğraşanlar ona nahs-e ekber(büyük uğursuzluk) ve Hindû yüzlü demişlerdir. Bu felekte ondan başka yıldız yoktur. Zühal yıldızının tabiatı gayet soğuk ve kurudur. Erkek olup gündüze nisbet edilmiştir. Nahs-ı ekber (büyük uğursuzluk) denilmiştir. Buna bakmak gam ve keder getirir. Zühal yıldızına ahmaklık, cehalet, korkaklık, cimrilik, kin ve yalancılık, koğuculuk, gam, tenbellik, gabilik (kalın kafalılık), ve zarar isnad edilmiştir. Zühal çarşamba gecesine ve cumartesi gününe hakim bulunmuştur (Hakkı,1987:126 131).

Ali Şir Nevāyî'de Zühal Kavramı

Divan edebiyatında sıkça işlenen Zühal, İslam astronomisinde Satürn gezegenini temsil eden bir kavramdır. Satürn, gökyüzündeki yavaş hareketiyle dikkat çeker ve eski inanışlarda genellikle kötü ve talihsizlik getiren bir gezegen olarak kabul edilir. Klasik

edebiyatta da Zühal genellikle talihsizlik, zorluklar, engeller ve kaderin zorlayıcı güçleriyle ilişkilendirilir. Şair ise beyitlerinde Zühal yıldızını gece bekçisine benzetmiştir. Sevgilisinin kaşının üstündeki siyah beni ile Zühal yıldızı arasında benzerlik ilişkisi kurmuştur.

Zühal yıldızı, gök kubbenin bekçisi olarak telakki edilmektedir. Şair, bu telakkiye telmihle ayrılık/hecr gecesinde yaşadığı sıkıntıları bilmediğini eğer bilseydi ben göğün bekçisiyim diyemeyeceğini söylemektedir. Pās lafzı gece yahut gecenin bir bölümü demektir ve gece anlamındaki tün lafzıyla birlikte pās-bānın işini geceleri yaptığını vurgulamaktadır. Beyitteki kurgan lafzı da kubbe demektir. Pās-bānlar sarayın dışını korumakla görevli olduklarından sarayın kubbeli çatısı da onların sorumluluk alanına girmektedir. (Günaydın, 2017,910).

Urmagay-sin pās-bānlıg lāfı kök kurganıda
Vakıf olsañ iy zühal hecrim tüni bir pāsıdın (491/5)

Anber, Hind denizlerinde yaşayan bir çeşit, ada balığından elde edilen yumuşak, yapışkan ve kara renkte, güzel kokulu bir maddedir (Pala, 2022:23). Şair, gökyüzünde hilālin üzerinde Zühal görünmesi ile sevgilisinin kaşının üzerinde siyah beninin görünmesi arasında benzerlik ilişkisi kurmuştur. Özgün bir benzetme kullanmıştır.

Kaşıñnıñ tākı üstide imestür 'anberin hālin
Zühal güyā açıptur 'ārızın müşkin-hilāl üzre (597/4)

Sevgili, gökyüzüne yükselmiş bir melek gibidir. Onun kaşı ise, en parlak Zühre ile, en uzak olan Keyvan'ın yıldızından oluşmuştur. Bu, sevgilinin hem çok parlak hem de çok uzak olduğunu anlatır. Şair, sevgiliye ulaşmanın imkansızlığından yakınmaktadır.

Kökke çun iltip melek rahşıñ gubārıñ tapmayın
Zühre andak sürme-i Keyvan anıñ dik perçemi (605/4)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURÇLAR

Çoğulu "burûc" ve "ebrāc" olan "burc" "güzel olmak, örtülerinden sıyrılmak, yükselerek görünür olmak" manalarına gelen "berec" kökünden Arapça bir isimdir. Gökteki burçlar; yükselmeleri, görünür olmaları veya açığa çıkmalarından ötürü bu adı aldıkları gibi surlarla çevrili bir şehrin veya sarayın kuleleriyle bir kalenin yüksek ve stratejik mevzileri de aynı sebeplerden "burç" olarak adlandırılmıştır (Demirci, 1992 :421).

Burçla ilgili en erken tarihî bilgilere, Sümerler'e ait çivi yazılı metinlerde muğlak bir şekilde rastlanmaktadır. Bununla birlikte Ön Asya'da buna ait sistemli bilgiler, milāttan önce II. binyıldan itibaren yazılan Akkadca, Elamca ve Hititçe metinlerde göze çarpmaktadır. Burçların insan üzerine yaptığı etki hakkında en ayrıntılı bilgiler Mezopotamya ve özellikle Asur geleneğini takip eden Yahudi-İbrānî literatüründe görülür. İbrānîce'de burç mezzolot adını alır (Demirci, 1992: 421).

Kur'an-ı Kerim'de dört defa çoğul şeklinde geçip bir sûrenin de adını oluşturan kelime, bir yerde "kale burcu", [en-Nisā 4/78: Nerede olursanız olun, ölüm size ulaşır. Hatta sağlam kalelerde olsanız bile. Eğer onlara bir iyilik isabet ederse: "Bu Allah'tandır." derler. Ve eğer onlara bir kötülük isabet ederse: "Bu sendendir." derler. De ki: "Hepsi Allah'ın katındandır." Artık bu topluluğa ne oluyor ki söz anlamaya yanaşmıyorlar?] diğerlerinde "gökteki burç" [el-Hicr 15/16: Andolsun ki; Biz semāda burçlar kıldık. Ve bakanlar için onu süsledik. el-Furkān 25/61: Gökte burçlar kılan O (Allah), mübārektir (şānı yüce). Ve orada Ay'ı, aydınlatıcı bir kandil kıldı. el-Burûc 85/1: Burçlara sahip semāya andolsun.] anlamında kullanılmıştır. Müfessirler bu iki anlamı bazan "semavî surların kuleleri" şeklindeki bir benzetmeye yol açacak şekilde birleştirmişlerdir. Genellikle burç kelimesinin "zuhur eden, yüksekte olan; kale veya saray burcu" anlamlarından hareketle açıklamalarda bulunmuşlar ve göklerdeki burçlara da benzetme yoluyla bu ismin verildiğini belirtmişlerdir. Yine onlara göre burçlar aynı zamanda ayın menzillerini de işaretleyen yıldızlardır. Zaman zaman "gök kapıları" anlamında kullanılan burç kelimesine bazan da -dikkat çektiği için olsa gerek- "büyük yıldız" anlamının verildiği görülmektedir (Kutluer, 1992:422).

İslam düşünce ve bilim tarihînde XI. yüzyıla kadar astronomi ve astroloji arasındaki ayırım pek belirgin değildi. Müslüman filozof ve bilginlerin bir kısmı astronominin yanı sıra "yıldızların mevkilerinden belirli anlamlar çıkarma sanatı" şeklinde nitelendirilen astrolojiyi (ilm-i ahkām-ı nücûm veya tencîm) bir matematik veya tabiat bilimi olarak kabul etmiş, bir kısmı ise reddetmiştir (Kutluer, 1992 : 423).

Eski yıldız bilgisine göre ilm-i nücûma göre hareket halindeki felek tabakalarından sonra burçlar bulunur ve buradaki burçlar ve yıldızlar sabit olarak göründüğünden bunlara "sābite" denmiştir (Şentürk, 1994 :173).

Sekizinci feleğe, felek-i burûc ve felek-i sevabit, yani burçlar feleği ve sabit yıldızlar feleği de denir. Felek-i Azamın altında bulunur. Merkezi, alemin merkezidir. Kutupları, alemin kutuplarından bir tarafa yirmi üç buçuk derece meyl etmiştir. Üstten felek-i azama, alttan Zühal feleğine değmektedir. Sayısız sevabit yıldızlarla süslü, hayallerde şekillenen on iki burç ile nakışlanmış ve renklenmiştir. Göklerin ekseni etrafında bütün feleklerle beraber doğudan batıya doğru dönerek yirmi dört saatte düzgün hareketle devresini tamamlar. Sekizinci felekte mıntıkatü'l-buruç (tutulma dairesi) denen, üzerinde on iki burcun bulunduğu büyük dairesi vardır. Burçlar feleği, ekliptik (tutulma) dairesinin kutuplarından geçen altı daire ile kavun, karpuz üzerindeki çizgiler gibi on iki kısma bölünmüştür (Hakkı,1987 :100).

12 eşit dilimden geçtiğine inanmışlar ve her dilime bir ad vermişlerdir. Bu adlar o dilim içindeki takım yıldızlara istinaden konulmuştur. Nitekim modern astronomi ilmi de Zodyak üzerinde on iki takım yıldızı olduğunu kabul eder. İlm-i nücum ile ilgilenenlere göre her insan bir yıldızın tesirindedir. Bu yıldız o kişinin doğduğu zamanda güneşin, içinde bulunduğu burçtadır (Pala ,2022 :76).

Eski inanışa göre her kişi doğduğunda gökyüzünden bir yıldıza sahip olur ve bu yıldızın etkisinde birçok karakter özelliğine sahip olurlarmış. Örneğin kimisi iyi iken kimisi kötü bir karakterde olduğu düşünülmüştür.

Kırān , gezegenlerin gökyüzünde birbirine yakın bir konuma geldiği zamanları ifade eder. Kırān-ı Sa'deyn ve Kırān-ı Nahseyn ifadeleri, uğurlu veya uğursuz etkilerle ilgili olarak kullanılır. Kırān-ı Sa'deyn, uğurlu yıldızların bir araya geldiği bir durumu temsil ederken, Kırān-ı Nahseyn ise uğursuz yıldızların bir araya gelmesini ifade eder.

On iki burç şunlardır:

Hamel (Koç, Bere): Gökyüzünde bir koç şeklinde görünen yıldız kümesinin adıdır. Güneş bu burca Mart ayının 21. gecesi yahut günü girer ve geceyle gündüzün bir olduğu ilkbaharın bu ilk gününe "Nevruz" denir. Bu bakımdan Hamel burcu daha çok bahar tasvirlerinde söz konusu edilmiştir (Şentürk,1994 :174).

Sevr (Boğa): Gökyüzünde boğa şeklinde görünen yıldızlardan oluşmaktadır. 21 Nisan 21 Mayıs tarihînde olduğu için ilkbahar mevsiminde aittir ve toprak grubuna girmektedir. Gezegeni ise Venüs'tür.

Cevzā (İkizler, Tev'emān, Zû-cesedeyn, Dü-peyker): 21 Mayıs tarihînden başlayarak 22 Haziran'a kadar bu burç geçerlidir. Toprak grubuna girmektedir. Merkür gezegenidir. Gökyüzünün kuzey yarımküresinde görülen ve birbirinden hiç ayrılmayan iki parlak yıldızdan meydana gelmiş bir burç olup bu sebepten İkizler diye anılır. Bu burcun mizācı havaî olup kuru ve karanlıktır. Beyaz ve sarı renkler, iyi insanlardan ālim ve şāirler, kötülerden hırsız ve hileciler, hayvanlardan ise ehlî olanlar bu burca mensuptur. Doğu minyatürlerinde biribirlerine sarılmış veya el ele tutuşmuş iki şahıs olarak tasvir edilen bu burç edebî metinlerde de biribirine sarılmış iki kız kardeşler olarak tasvir edilmiştir (Şentürk, 1994: 176).

Seretān (Yengeç, Harçeng): 22 Haziran ile 22 Temmuz tarihînden itibaren Seretān burcunu kapsamaktadır. Ay'ın evi olarak bilinir. Güneş, münkalibelerden (değiştiren) olan Yengeç burcunda iken ilkbahardan yaza geçilir. Su üçlüsüne mensub oaln bu burcun tabiatı rutubetli ve soğuktur. Müennes olup geceye nisbet edilmiştir. Yengeç suretindedir. Önü kuzey doğu ve ardı güney batıya bakar. Dokuz yıldız vardır. Bu burçta doğanlar sarraf, cellad, yol kesici ve gece bekçisi olurlar (Deniz,1992:151).

Esed (Arslan):23 Temmuz ile 22 Ağustos tarihî ile Esed burcuna aittir. Sahip olduğu gezegen Güneş'tir. Burç-ı sabitelerdendir. Güneş bu burçta iken yaz mevsiminin ortasıdır.Burc-ı nariye yani ateş üçlüsüne mensub olup tabiatı sıcak ve kurudur. Müzekker (erkek) olup gündüze nispet edilmiştir. Ayrıca eski kaynaklardan birine göre Arslan burcu, arslan suretindedir. Yüzü mağrib (batı)'e ve arkası şimal (kuzey)'e bakar. Yirmi yedi yıldızı vardır. Esed burcunda dünyaya gelen çocuk padişahlar maslahatında olur ve pazarlık edici olur (Deniz,1992: 147).

Sünbüle (Başak, Hûşe, Azrā): Başak burcu 24 Ağustos tarihî ile başlamakta 22 Eylül tarihî ile bitmektedir. Gökyüzünde sabit halde bulunan bu yıldızların başak şeklinde görülmesinden dolayı, bu burca Başak ya da Sünbüle burcu denmiştir. Elementi toprak, gezegeni Merkür'dür. Halk arasında başak burçlarının titiz, tertipli, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı ve meraklı kişiler olduğu yaygındır (Yıldırım, 2015: 348).

Mîzān (Terazi, Terāzû): 23 Eylül ile 23 Ekim arasında sahip olunan burçtur**.** Güney yarımkürede bulunan burçlar kuşağı takım yıldızlarından olup dört yıldızdan meydana gelmiştir. Adalet ve eğlenceyi temsil eder. Zühre'nin evi bu burçta bulunduğundan edebî metinlerde daha çok bu hususun vurgulanması suretiyle işlenir. Güneş mizana gelince sonbahar başlar. Ayın terazi burcuna girmesinin bu burca mensup olanların aşk ve sohbetlerini artırdığına inanılır (Şentürk, 1994:177).

Akrep (Kejdüm): Gökyüzünde akrebi andıran bir şekilde sabit halde bulunan yıldız kümesidir. 24 Ekim-21 Kasım tarihleri arası Akrep burcunun tarihleridir. Sonbahar burçlarındandır, elementi su ve gezegeni Merih'tir. Merih uğursuz sayılan gezegenlerdendir. Ayın bu burçtayken yapılmasının uğursuz olduğuna inanılan şeyler olmakla birlikte bu, burcun her gününün uğursuz sayılması anlamına gelmemektedir (Yıldırım, 2015:349).

Kavs (Yay, Rāmi): 20 Kasım-21 Aralık arası gökyüzünde görülen bir burç olup gezegeni Müşteri(Jüpiter) dir. Ateş elementi ile temsil edilen burç, hızlılığı ve çabuk hareketi detemsil eder. Bu burcun insanlarının bahtının iyi olacağı düşünülür, felsefe ve dinbilimlerinde öncü bir burçtur. Batı Mitolojisinde simgesi yarı at yarı insan olan bir okçu figürü olan Santor'dur. Doğu edebîyatlarında burç-ı keman veya hān-ıkeman da denilmektedir. Bu sebeple şiirde ve sanatta genellikle ok sözcüğü ile birlikte ya da sevgilinin kaşlarının tasvirinde kullanılmaktadır (Toprak,2023:424).

Cedy (Oğlak): Munkalibe yani değiştiren burçlardandır. Güneş bu burçta iken bir mevsimden diğer mevsime geçilir, yani Oğlak burcunda kışa geçilir. Yaşlılık dönemini, kuzeyi, kuzey rüzgarını ve dördüncü saati yöneten üçlüye aittir. Soğuk ve kuru tabiatlı olup toprak üçlüsüne mensuptur. Ayrıca müennes olup geceye nisbet edilmiştir (Hakkı, 1987:102-103).

Delv (Kova): 21 Ocak-19 Şubat tarihleri arasında kış mevsimini içerisine girmektedir. Burcun elementi havadır. Zühal ise yönetici gezegenidir. Bu burçta doğanlar değirmenci ve hamamcılıkla meşgul olurlar. Bu burç, ayağı üzerine durmuş bir adam suretindedir. Başı

kuzeye, ayakları güneye ve yüzü batıya dönüktür. Ellerini doğuya doğru uzatmış ve bir elinde bir bardak vardır ki ters çevrilip o bardağın suyu ayağının altına dökülürmüş. Bu suretin kırk iki yıldızı vardır (Deniz,1992:149).

Hût (Balık, Semek): Bu burç kaynaklarda "Burc-ı māhî", "Hût-ı felek" ya da "Kevkebetü's-semekeyn" olarak da geçmektedir. Elementi su, gezegeni Müşteri'dir. 20 Şubat ile 20 Mart tarihleri arasında etkilidir. Kıştan ilkbahara geçilen sonuncu burçtur. Güneş bu burca gelerek, burçlarla on iki dilime ayrıldığı düşünülen dönüşünü tamamlamış olur. (Yıldırım, 2015, s.351) Mütecesside (karıştıran) olan burçlardandır. Güneş bu burçta iken kış ile ilkbahar arsında karışma olur. Su grubuna mensuptur. Tabiatı rutubetli ve soğuktur. Müennes (dişil) olup geceye nisbet edilmiştir. Eski kaynaklara göre balık burcu iki balık suretinde olup birinin kuyruğu diğerinin kuyruğuna, yıldızlardan meydana gelen bir ip ile ulanmış ve birinci balığın başı batıya, kuyruğu doğuya; sonraki ballığın başı kuzeye, kuyruğu da güneye dönüktür.Bu burçta dünyaya gelen çocuklar, ilaç edicilere, hakim veya hûd şekil ve plancılara vekil olur (Deniz,1992:148).

Ali Şir Nevāyî'nin divanında kozmolojide yer alan on iki burçtan sadece üç tanesi;mizan, akrep ve hût burçlarıyla ilgili beyitler tespit edilmiştir.

Ali Şir Nevāyî'de Mizān Burcu

Beyitte şair terazinin ilk ucu gökyüzünde yıldızdan göründüğü zaman Semud falının kullanıldığını anlatmaktadır. Semud, İslam mitolojisinin önemli unsurlarından biridir ve kavminin hikayesi, Kur'an'da belirli surelerde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Semud, Hz. İbrahim'in torunlarından biri olan ve Arap Yarımadası'nda yaşayan bir kavmi temsil eder.

Semud kavminin en bilinen hikayesi, peygamberleri Salih'in kavmine gönderilmesiyle başlar. Salih, kavmine tevhid inancını anlatır ve onlara Allah'ın ayetlerine uymalarını söyler. Ancak, Semud kavmi bu mesaja direnir ve Salih'in mucizelerini inkar eder. Kavim, bir dişi devenin bir kayadan doğmasını ve bu deveyi özel olarak korumasını isteyerek, Allah'ın kendilerine gösterdiği mucizeye meydan okur.

Allah'ın emri üzerine doğan dişi devenin özel olarak korunması şartı konulur ve Semud kavmi bu şartı kabul eder. Ancak, kavmin içindeki zalimler, deveyi öldürür ve ardından Salih'in davetine karşı gelmeye devam ederler. Bunun üzerine Semud kavmi, dehşet verici

bir sarsıntıya uğrar ve bu olay, kavmin helak olmasına neden olur. Semud kavmi, bu olayın ardından tarih sahnesinden silinir.

Semud fālın körüp encümdin evvelki uçı mizan
Çu emrip çerh zālın iyleben mekkāre-i kad-ham (409/4)

Ali Şir Nevāyî'de Akrep Burcu

Eski inanışa göre gökyüzünde uğurlu yıldızlar etkisinde doğan kişilerin bahtının, kısmetinin veya kaderinin parlak ve olumlu bir şekilde yazılmış olduğu düşünülmüştür. Divan edebiyatında da bu durum saadet yıldızı adı altında işlenmiştir. Ali Şir Nevāyî de divanında ayrılık akşamında saadet yıldızının doğduğunu anlatarak, ayın akrep burcunda olduğunu, aşkı ile deniz arasında benzerlik ilişkisi kurmaktadır. Sevgilinin güzel kokulu saçını eğri kuyruklu akrebe, kaşını da Arapçadaki nūn harfinin üstündeki noktaya benzetmektedir.

Tugdı hicran şāmıda bir bir sa'ādet encümi
Bar kamer 'akrebde iy 'ışkıñ melāmet kulzümi
Ārızıñ kāfurıda ol zülf-i müşkın kej-dümi
Anberîn kaşıñ hamıda hāl dik köz merdümi
Müşk-i terdin nokta-i sülsi durur nūn üstine (685/14)

Ali Şir Nevāyî'de Hūt Burcu

Aşağıdaki beyitte şair, sevgilinin kirpiklerini bir kılıca, yanağını ise hançere benzetmiştir. Sevgilisi ile göz göze geldiğinde hançer kılıcın ona saplandığını, gözyaşlarının sel gibi akmasının nedenini güneşin balık burcunda olmasından değil bu hançer darbesinden dolayıdır.

Hançeri tîgıda körgeç 'ārızın akızdı kan
Seyl akkan dik kuyaşnıñ menzili bolganda hūt (90/5)

SONUÇ

Ali Şir Nevāyî 15. yüzyılda yaşamış büyük bir alimdir. Hem devlette önemli mevkilerde görev yapmış hem de Çağatay Türkçesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Onun yaşadığı dönemde Farsça eserler meydana getirmek bir başarı sayılmaktadır. Bu yüzden şairlerin çoğu eserlerini Farsça olarak kaleme almışlardır. Fakat Nevāyî millî dil bilincine sahiptir. Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlamak için başta Muhākemetü'l-Lugateyn'i kaleme almıştır. Bu eserde Türkçenin anlam zenginliğinin Farsçadan daha üstün olduğunu örneklerle anlatmış. Ayrıca birçok Türkçe eser de vermiştir. Onun bu çabası Klasik Çağatay döneminin kurucu sayılmasına neden olmuştur. Bu yüzden Çağatay Türkçesi, Nevāyî dili olarak da sık sık anılmaktadır. Otuza yakın eser meydana getirmiştir. Dönem şairleri aksine divanlarını başlıklandırmış. Çocukluk, gençlik, orta yaşlılık ve yaşlılık dönemlerini ayırarak ayrı başlıklarla divanlar meydana getirmiştir.

İnsanoğlu evreni daima merakla incelemiştir. Ulaşılamayana duyulan merak yüzünden en çok gökyüzüne hayran gözlerle bakmışlar ve onu anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu yüzden tarih boyunca gökyüzü çeşitli inanışlara, mitoloji hikayelerine konu edinilmiştir. Şairler tarafından da sık sık eserlerinde kullanılmıştır.

Bu çalışmada Ali Şir Nevāyî'nin Fevāyîdü'l Kiber adlı divanındaki gök cisimleri, gezegenler ve burçlar konusu incelenmiştir. Elde edilen sonuçları aşağıdaki şekilde maddelemek mümkündür;

1-Şair gökyüzünü beyitlerde ***felek, eflāk, āsumān, āsmān, sipihr, çerh, tārem, gerdan, gerdūn ve evc*** kavramlarını kullanarak işlemiştir.

2-Beyitlerde genel olarak başına gelen olumsuzlukların nedeni olarak feleği göstermiş ve onu sorumlu tutmuştur. Feleği bukalemuna, yaşlı ve dul kadına, bir yaya, en yüce makama, yüce hakana, kötü huylu geline, ok yağdıran bir avcıya, kendisinin canına kasteden bir düşmana, dilenciye benzetmektedir. Nevāyî feleğin vefasız, gaddar ve zalimliklerini vurgulamak için bu benzetmeleri yapmıştır. Bir beyitte başına gelen kötü olayların nedenini feleğe değil kaza ve kadere bağlamıştır.

3-Nevāyî için gökyüzü Allah'ın kudretinin bir parçasıdır. Gökyüzündeki güzelliklere şaşırarak bakmakta ve bunların Allah'ın yansıması olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden dinî ve tasavvufi konuları işlerken gökyüzünden bahsetmektedir.

4-Ali Şir Nevāyî ***Ay, māh, meh, kamer, hilāl*** sözcüklerini Ay anlamında kullanmıştır. Sevgilisinin güzelliğini, yüzünün parlaklığını, karanlıkta etrafa nur saçtığını belirtmek için genellikle Ay mazmunu kullanmıştır. Devr-i Kamer hadisesine, Leyla ve Mecnun hikayesine telmihte bulunmuştur. Eski takvim ay esasına göre oluşturulduğu için Ramazan ve Kurban bayramları da hilalin görünmesi ile başlatılırdı. Şair de hem bu olayı beyitlerinde ele almış hem de bayram müjdeleyicisi olan hilāl ile sevgilisinin kaşı arasında benzetme yapmıştır. Türk mitolojsinin temel inançlarından olan Ay ve Güneşi baba ve anne yani ata kabul etme inancını beyitlerinde işleyen şairin hem kozmolojik hem de mitolojik bilgisine sahip olduğunu görmek mümkündür.

5-Güneş için ise ***āftāb, mihr, kuyaş, başık, hurşîd, kün*** kelimelerini kullanmıştır. Sevgilisinin güzelliğini vurgulamak için onun güneş gibi parlak olduğunu anlatmıştır. Güneş ile sevgiliyi bir elmanın iki yarısı olarak değerlendirmiştir. Dilenci için ekmek ne ise Nevāyî kendisi için güneşin yani sevgilinin aynı değerde olduğunu vurgulamıştır. Mihr kelimesinin hem güneş hem sevgi anlamı mevcuttur. Şair de beyitlerde tevriye sanatıyla iki anlamı da kullanmıştır. Mihr ü Müşteri hikayesine telmihte de bulunmuştur. Yine şarabın kaşifi olduğu kabul edilen İran mitolojisinin önemli kahramanlarından Cemşid'e telmihte bulunarak ona en uygun kadehin güneş kadehi olduğunu anlatmıştır. Güneşin yüceliğinden, yüksekliğinden ve nur gibi parlamasından dolayı Hak Teala ile arasında benzerlik ilişkisi kurarak tasavvufî ve dinî beyitlere de konu etmiştir.

6-Yıldız divan edebiyatında en çok işlenen kavramlardandır. Ali Şir Nevāyî ***yıldız*** için; ***kevkeb, kevākib, necm, encüm, ahter, sitāre*** sözcüklerini kullanmıştır. Eski inanışlara göre her insanın doğduğunda gökyüzünde uğurlu veya uğursuz yıldızlar bulunduğuna ve bu yıldızların insanın kaderini olumlu ya da olumsuz etkilediğine inanılırmış. Şair de beyitlerde bu durumu vurgulayarak sa'd (mutluluk) ve nahs (mutsuzluk) kavramlarını işlemiştir. Aynı zamanda insanların yıldızlara bakarak yollarını buldukları bilgisini de şiirlerine taşır. Sevgilisinin yıldızlardan parlak olarak tasavvur eden şair aynı zamanda başına gelen kötü olayların nedenini de uğursuz yıldızlara bağlamıştır.

7-Ali Şir Nevāyî Fevayidül Kiber'de gezegen ve burçları da şiirlerine taşımıştır. ***Utarid***'i katip, ***Zühre***'yi iyi talih, mutrib ve güzellik, ***Merih***'i parlaklık, ***Müşteri***'yi uğur, ***Zühal***'i ise gökyüzü bekçisi olarak işlemiştir. Aynı zamanda ***Mizān*** burcunun gökyüzünde görüldüğü zaman Semud falının kullanıldığını belirtmiş, ***Akrep*** burcundayken ayrılık yaşadığını, ağlamasının nedenini güneşin ***Hūt*** burcunda olmasından dolayı olmadığını vurgular.

8- Ali Şir Nevāyî hem bir devlet adamı hem de yetenekli bir şairdir. Aynı zamanda kozmik ve mitolojik unsurlar, klasik şiirin mazmunları hakkında engin bilgiye sahiptir. Fevāyîdü'l Kiber adlı divandan elde edilen gök cisimleri, gezegenler ve burçlar ile ilgili söz varlığı onun diğer eserleriyle tamamlanacak çalışmalara kaynaklık edebilecektir.

KAYNAKÇA

ABİK, A. D. (2006). Ali Şir Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirin, Ankara, Seçkin Yayınları.

ABİK, A.D. (1993). Ali Şir Nevāyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Mülûk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 Cilt), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AHMADOĞLU, S. A. (2016). Ali Şir Nevāyî'nin Kelamî Görüşleri-Hamse Adlı Eseri Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

AK, M. (2000). İklim, TDV İslām Ansiklopedisi 22.Cilt, s.28-30, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ALICI, S. (2017). Divan Şiirinde Ay (XV.-XVI. Yüzyıl), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

ALTUN, H.O. (2020). Tercüme-i Tevārih-i Mülūk -Nevāyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ARGUNŞAH, M. (2018). Çağatay Türkçesi, İstanbul, Kesit Yayınları.

BOLTABAYEV, S. (2023). Nevāyî'nin Türkçe Divanlarının En Eski Nüshaları, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 13(25), 111-123.

BULUT, S. (2017). Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şir Nevāyî' nin Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları, Asya Studies- Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar, 1(1): s. 23-41.

CAFEROĞLU, A. (1984). Türk Dili Tarihi II, İstanbul, Enderun Kitapevi.

CANPOLAT, M. (1995). Ali Şir Nevayi Lisānü't-Tayr, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

CANPOLAT, M. (2002). "Çağatay Dili ve Edebiyatı", Türkler Ansiklopedisi, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, c. VIII, s. 769-776.

CEBECİOĞLU, E. (2015), Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, İstanbul, Anka Yayınları.

ÇAVUŞOĞLU, M. (2011). Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevāyî Tesiri Üzerine Notlar, Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi 8, s.23-35.

ÇELİK, İ.- YILDIRIM, B. (2018). Halvetiye Geleneğinde Etvār-ı Seba/Nefsin Mertebeleri, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 86, s.21-44.

ÇELİK, Ü. (1999). Ali Şir Nevāyî-Leylî vü Mecnûn, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇETİNDAĞ, Y. (2002). Ali Şir Nevāyî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI.Yüzyıl Sonuna Kadar), Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÇETİNDAĞ, Y. (2005). Ali Şir Nevāyî Hayatı, Sanatı, Eserleri, İstanbul, Fatih Üniversitesi Yayınları.

DEĞİRMENCİ, Ö. (2015). Muhibbî Divanı'nda Kozmik Unsurlar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

DEMİRCİ, K. (1992). Burç, TDV İslām Ansiklopedisi 6.Cilt, s. 421-422, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

DENİZ, S. (1992). 16. Yüzyıl Bazı Dîvān Şairlerinin Türkçe Dîvānlarında Kozmik Unsurlar (Bākî-Fuzûlî, Hayālî Beg, Nev'î, Yahyā Beg), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

DERMAN, M. U. (1997). Hat, TDV İslām Ansiklopedisi 16.Cilt, s.427-437, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

DEVELLİOĞLU, F. (2017). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, İstanbul, Aydın Kitabevi.

DİZER, M. (1991). Ay, TDV İslām Ansiklopedisi 4.Cilt, s.183-186, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

EASY, S. (2010). İran ve Türk Mitolojisinde Ay ve Güneş İle İlgili Tasavvurlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ECKMANN, J. (1963). Çağatay Edebiyatının Son Devri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ECKMANN, J. (1971). Nevāyî'nin İlk Divanları Üzerine, TDAY-Belleten 1970, s.253-269.

ECKMANN, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, (haz. Günay Karaağaç), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ELİADE, M.(2017): Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3, (çev. Ali Berkay), Alfa Yayınları, İstanbul.

ERASLAN, K. (1971). Nevâyî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi, Türkiyat Mecmuası, c.16, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ERASLAN, K. (1979). Ali Şir Nevāyî: Nesāyimü'l-Mahabbe Min Şemāyimi'l-Fütüvve, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERASLAN, K. (1980). Ali Şir Nevāyî'nin Hālāt-ı Pehlevān Muhammed Risālesi, Türkiyat Mecmuası, c.19, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ERASLAN, K. (1993). Ali Şir Nevāyî: Mîzānu'l-Evzān (Vezinlerin Terazisi), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERASLAN, K. (1993). Çağatay Edebiyatı, TDV İslām Ansiklopedisi,8. Cilt s.168-176 İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ERASLAN, K. (2001). Ali Şir Nevāyî: Mecālisü'n-Nefayis I (Giriş ve Metin), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2020). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara, Akçağ Yayınları.

ERKAN, M. (1999). Hüsrev ve Şîrin, TDV İslām Ansiklopedisi 19.Cilt, s. 53-55 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

ESİN, E. (2001). Türk Kozmolojisine Giriş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

GÜÇ, A. (1996). Güneş, TDV İslām Ansiklopedisi 14.Cilt, s.288-291, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

GÜLÜM, E. (2014). Sünbül-Zāde Vehbî Dîvān'ında (Sünbülistān) Kozmik Unsurların Kullanımı, Türkish Studies, 9, s.519-546.

GÜNAY, Ü.- GÜNGÖR, H. (2007). Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi. İstanbul, Rağbet Yayınları.

GÜNAYDIN, A. (2017). Ali Şir Nevāyî'nin Divanlarında İnsan Görünümleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

GÜNGÖR, H. KÖYLÜ, B. (2017), Türk Halk İnanışları Üzerine Notlar, Kayseri, Kimlik Yayınları.

HAKKI, E. İ. (1987), Mārifetnāme (çev. Faruk Meyan), İstanbul, Bedir Yayınevi.

IŞIKHAN, D. (2014). Divān Şairlerinde İlm-i Tencîm Tesîri, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 16 (Özel Sayı II). s.110-114.

İNAN, A. (2017). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KALKANDELEN, H. (2004). Ali Şir Nevāyî ve Farsça Divanının İçerik Açısından İncelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

KAM, Ö F. (2003). Divan Şiirinin Dünyasına Giriş Āsār-ı Edebiyye Tedkikātı, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KARADUMAN, R. (2020). Ahmedî Divānı'nda Kozmik Unsurların Kullanımı, Hars Akademi Uluslararası Kültür Sanat Mimarlık Dergisi, 6, s.274 -292.

KARAÖRS, M. M. (2016). Ali Şir Nevāyî Nevādirü'ş Şebāb, II. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAYA, D. (2019). Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslam Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(Özel Sayı), s. 19- 42.

KAYA, Ö. (1989). Ali Şir Nevāyî Fevayidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KAYA, Ö. (2007). Ali Şîr Nevāyî'nin Divanları, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, 1, s. 46- 56.

KEPENEKCİ, H. (2022). Necati Bey, Avî ve Ahmedî Divanlarının Tip ve Kişilikler Açısından İncelenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Arvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Artvin.

KIYAK, A. (2010). İslam Öncesi Türklerde Yıldızlarla İlgili İnanışlar, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi s. 189-197.

KÖKTEKİN, K. (2002). Ali Şir Nevāyî'nin Türkçeciliği, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 19, s.117-121.

KÖPRÜLÜ, M. (1945). Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, c.III. s. 270-323.

KURNAZ, C. (1993). Çarh, TDV İslām Ansiklopedisi 8.Cilt, s. 229, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KURNAZ, C. (1995). Felek, TDV İslām Ansiklopedisi 12.Cilt, s. 306-307, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KUT, G. (1989). Ali Şir Nevāyî, TDV İslām Ansiklopedisi II.Cilt, s. 449-453, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KUT, G. (2003). Ali Şir Nevâyî: Garâ'ibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KUTLUER, İ. (1992). Burç, TDV İslām Ansiklopedisi 6.Cilt, s 422-424 , İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KUTLUER, İ. (1995). Felek, TDV İslām Ansiklopedisi 12.Cilt, s. 306-306, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KÜÇÜK, S. (1988). Divan Şiirinde Güneş Üzerine Bir Deneme, Mehmet Kaplan İçin, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KÜÇÜKAŞÇI, M. S. (2010). Şehzade, TDV İslām Ansiklopedisi 38.Cilt, s. 478-480, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

LEVEND, A. S. (1980). Divan Edebiyatı, İstanbul, Enderun Kitabevi.

LEVEND, A.S. (1965). Ali Şir Nevāyî: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, I. Cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAIRAMBEK KYZY, L. (2021). Ali Şir Nevāyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.

NALBANT, B. Ö. (2005). Nevâdirü'n-Nihâye (İnceleme, Metin, Dizin), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

NASR, S. H. (1985). İslām Kozmoloji Öğretilerine Giriş (çev. Nazife Şişman), İstanbul, İnsan Yayınları.

OKMAK, Ö. (2018). Cem Sultan Divanı'nda Kozmik Ālem, Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 14: s.154-166.

ONAY, A. T. (2021). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, (hzl. Cemal Kurnaz), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

ÖGEL, B. (2014). Türk Mitolojisi, c.2, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 5, 9:173-219.

ÖLMEZ, Z. K. (1993). Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÖZDARENDELİ, N. (2001). Ali Şir Nevâyî: İlk Divan İnceleme-Metin-Dizin, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

ÖZDEMİR, M. (2020). Revani'nin Gazellerinde Ay, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research, s.68-81.

ÖZÖNDER, S. B. (1996). Ali Şir Nevāyî Muhākemetü'l-Lugateyn, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZTÜRK, M. (2020). Mevlāna'nın Eserlerinde Bir Yükseliş Motifi Olarak Zühre, Turkish Studies-Social Sciences, s.1411-1422.

PAKALIN, M. Z. (1946), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, MEB Yayınları.

PALA, İ. (2022). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, İstanbul, Kapı Yayınları.

PARLATIR, İ. (2006). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara, Yargı Yayınevi.

POLAT N. H. (2022). Keh-Keşān, TDV İslām Ansiklopedisi 25.Cilt, s 190-191, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ROUX, J. P. (2011). Eski Türk Mitolojisi (Çev. M.Y. Sağlam), Ankara, Bilgesu Yayınları.

SABİR, M. (1961). Ali Şir Nevâyî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

SAMİ, Ş. (1989), Kāmûs-ı Türkî, İstanbul, Enderun Kitabevi.

SEFERCİOĞLU, N. (2001). Nev'i Divanı'nın Tahlili, Ankara, Akçağ Yayınları.

ŞENTÜRK, A. A. (1994). Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar), Türk Dünyası Araştırmaları, 90: 131-180.

ŞENYURT, G. (2020), Derviş Muhammed Yemînî'nin Fazîletnâmesi'nde On İki İmam'ın Yeri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research Cilt: 13 Sayı: 71 .

ŞİMŞEK, E. (2009). Yakınma/Yakarışlar Dünyasında Felek ve Türk halk Edebiyatına Yansımaları, Milli Folklor, 84, s. 34-41.

TAŞ, İ. (2002). Türk Düşüncesinde Kozmoloji-Kozmogoni, Konya, Kümen Yayınevi.

TEKİN, G. A. (1994). Ali Şir Nevāyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TOPRAK, F. (2021). Tasavvufi ve Edebi Yönleriyle Ali Şir Nevāyî, Ankara, Akçağ Yayınları.

TOPRAK, F. (2023). Ali Şir Nevāyî'de Burçlar ve Gezegenler, Prof. Dr. Zeki Kaymaz Armağanı, Ankara, Pegem Akademi.

TÖREN, H. (2001). Ali Şir Nevāyî Sedd-i İskenderî: İnceleme-Metin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TURAL, G. (2015). Seb'a-i Seyyāre (Yedi Gezegen), Giriş-Metin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu Yayınları Türkçe Sözlük. (Erişim:20/03/2024). https://sozluk.gov.tr/

TÜRK, V. (1990). Nevāyî Mecālisü'n-Nefā'is (Metin-İnceleme-Dizin) (2 Cilt), Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

TÜRK, V. (2017). Ali Şir Nevāyî- Münācāt, Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevāhir, Kitab-ı Sirācü'l-Müslimîn (Metin-Dizin-Aktarma-Tıpkıbasım), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TÜRK, V. (2021). Ali Şir Nevāyî Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimü'l-Fütüvve (Tasavvuf ve Mutasavvıflar) (Aktarma), İstanbul, Ötüken Neşriyat.

TÜRK, V. (2023). Bedāyü'l Bidāye Ali Şir Nevāyî, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

TÜRK, V. DOĞAN Ş.(2015). Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TÜRK, V.-ESHONKUL J. (2023). Bedāyiü'l Bidāye, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

TÜRKAY, K. (1988). Ali Şir Nevāyî Bedayi'u'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

UNAT, Y. (2013). Yıldız, TDV İslām Ansiklopedisi 43.Cilt, s 534-538, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YAŞAROĞLU, M. K. (2010). Şems Suresi, TDV İslām Ansiklopedisi 38.Cilt, s.510-511, İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YAŞAROĞLU, M.K. (2003). Leyl Suresi, TDV İslām Ansiklopedisi 27.Cilt, s.155-156, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YAVUZ. Y. Ş. (2001). Kader, TDV İslām Ansiklopedisi 24.Cilt, s. 58-63, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YILDIRIM, H. (2015). Divan Şairlerine Göre Burçlar, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s.340-353.

YILDIRIM, N. (2008). Fars Mitolojisi Sözlüğü, İstanbul, Kabalcı Yayınları.

YÜCEL İ. (1998). Hilāl, TDV İslām Ansiklopedisi 18.Cilt, s. 183-1861-11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ZAVOTÇU, G. (2013). Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler-Hayvanlar-Bitkiler, Tabîat Güçleri-Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar). İstanbul, Kesit Yayınları.